

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ५

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता ।

ईशावास्योपनिषत् ।

महामहोपाध्यायैः आगाधे इत्युपाह्वैर्वालशास्त्रिभिः संशोधिता ।

ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यास्यरहस्यम् ।

शंकरानन्दकृतेशावास्यादीपिका ।

रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्यास्यरहस्यविवृतिः ।

एतत्पुस्तकत्रितयमानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

उवटार्यकृतमीशावास्याभाष्यम् ।

आनन्दमहोपाध्यायकृतमीशावास्याभाष्यम् ।

अनन्ताचार्यकृतमीशावास्याभाष्यम् ।

इदं पुस्तकत्रयं मुम्बापुरीनिवासिभिर्वेदशास्त्रज्ञैर्महामहोपाध्यायै-
र्बोडस इत्युपाह्वै राजारामशास्त्रिभिः संशोधितं च ।

—०:०:—

एतानि

बी. ए. इत्युपपत्त्यारिभिः

विनायक गणे आपटे

इत्येतै

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणार्जी आपटे' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठपिते

आनन्दाश्रमसुदृणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

प्रथममुद्रणावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५६ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९०४ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृता

मूल्यं चतुर्थाऽऽणकाः (११४) ।

ऋग्यजुर्वेदसाक्षात् श्रौतब्रह्मण्यपरिचयः ।

संहिताः संहितायाम् पञ्चैवाङ्गिगणा इव ॥ इति ॥

तस्य ऋग्यजुःसामाथर्वण्युक्तस्य संहिताः पञ्चैवाङ्गानि सन्ति । कैश्व-
दुर्मिः स्वशिष्यैर्माह्वयान्त गगवान्पाराशर्यो वेदव्यासः । ते च पञ्चाङ्गः सत्त्वं शिष्या-
न्ध्यापयामासुः स्वां स्वां संहिताम् । तत्र यजुर्वेदपरस्य वैशंपायनस्य याज्ञवल्क्यप्रमु-
तयो बहवः शिष्या आसन् ।

अथ कदाचिद्भगवान्शुभ्रायनो ब्रह्महत्यां बालहत्यां स्वस्त्रीयहत्यां चावा वानाक-
स्मिकेन वैशयोगेन । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

ऋषियोऽथ महामेरौ सप्तर्षिणाऽऽगाभेष्यति ।
तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्यां यविष्यति ॥
पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत्कृतो द्विजः ।
वैशंपायन एवैकस्तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा ॥
स्वस्त्रीयं बालकं प्रोऽथ पदा स्पृष्टमघतयत् । इति ।

एवमाधिकृतसमयानुसारेण मेरुपर्वत ऋषिसमाजेऽगमनाद्ब्रह्महत्यामनिष्कृष्याऽपि पदा
स्पृष्टस्य बालस्य मरणात्स्वस्त्रीयहत्यां बालहत्यां च लक्ष्मवतो वैशंपायनस्य शिष्या
गुरोर्निर्देशेन तत्पापशान्तय उभे तपश्चेहः । अतस्तेषां चरकाध्वर्यव इति प्रथाऽऽसीत् ।
एवं तपश्चरतोऽभ्यान्सद्वाध्यायिनोऽवजानन्निव—

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥
सतीर्थ्यानाधिदिपता याज्ञवल्क्येन—
इत्युक्तो गुरुरर्ष्याह कुपितो याथाकं त्वया ।
विप्रापमन्ना शिष्येण मदधीतं त्यजाऽऽश्विति ॥

सोऽपि प्रजापतयान्निष्कृष्यो याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा
प्रतिकारिभूतः । अथ तच्छर्दितान्यजुर्गणान्कृष्य वेदलोहपा ऋषयश्छर्दितस्य विप्र-
प्रचितानिति विचार्य विष्णुपुराणे याज्ञवल्क्येण याज्ञवल्क्यस्य कान्यजुर्ग-

याज्ञवल्क्यो गुरोर्वैशंपायनादधीतं यजुषां गणं छर्दित्वा यजुषि गणेषु यन्भगवन्तमर्कं चतुर्णां
। अथ मृतस्ये । तथा च अतिः—

ऋषिः प्रह्लि दिवि देव इत्यने । यजुर्वेदे विद्यति मध्ये ब्रह्म ।
सामवेदे तास्वमने मदीयते । वेदेषु न्यासि रति मर्याः ॥ इति ।

अथेशावास्योपनिषद्भूमिका ।

भो गोः सुधियो विद्वांसो विदितमेवैतत्तत्रभवतां, यत्किञ्च संप्रत्यस्मिन्नगति विभि-
 लेषु ॐ षु विभिन्नेषु देशेषु च ये ये धर्मास्तत्प्रतिपादका ग्रन्थाश्चोपलभ्यन्ते । तेषु
 वैदिकधर्मस्य वैदिकग्रन्थानां चातिप्राचीनत्वं मूलभूतत्वं च निर्विवादमेव सर्वैराद्रियते ।
 यद्यपि स्वस्वधर्माभिमानग्रहगृहीताः केचन वेदस्य प्राचीनत्वे विवदन्तो दृश्यते । ते
 तथैव विवदन्तु नाम । तथाऽपि निर्मत्सराः समाधियो विवेकिनो नात्र विप्रतिपद्यन्ते ।
 त इम आर्याणां चतुर्विधपुरुषार्थसाधनभूताश्चतुर्दशाविद्यानां चतुःषष्टिकलानां च मूल-
 भूता वेदा भगवता जगत्कारणेन परमात्मनाऽऽदिकवये ब्रह्मणे हृदयोपदिष्टाः । स च
 ब्रह्मा तानितरेभ्यः प्रकाशयामास । तद्यथा —

समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेश्ठिनः ।
 हृद्याकाशाद्भूत्नादो वृत्तिरोधाद्विभक्त्यते ॥
 ततोऽभूच्चिदौकारो योऽव्यक्तमख्यः स्वराट् ।
 स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥
 स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ।
 तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्गह ॥
 धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ।
 ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥
 अन्तःस्थोऽम्स्वरस्पर्शहृस्वदीर्घादिलक्षणम् ।
 तेनासौ चतुरो वेदाश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥
 सव्याहृतिकान्सौकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ।
 पुत्रानध्यापयत्तास्तु ब्रह्मर्षिन्ब्रह्मकोविदान् ॥
 ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपत्रेभ्यः समादिशन् ।
 ते परम्परया प्राणमन्त्रैश्चैर्धतत्रतैः ॥
 चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापराः ॥ इति ।

एवं ब्रह्मणः सकाशात्तत्पुत्रा ये मरीच्यादयः सन्त्ये । राष्यप्रशिष्यादिपर-
 मसृता बभूवुः । द्वापरादिषु वेदविस्तरकर्तारोऽन्ये वेदव्यासा आसन् । अस्मिन्

पराशरात्संख्यामंशांशकलया विभुः ।
 श्रवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥

तस्य भक्त्या सुखं भगवानादित्यो वानिकरवरो मूढा-

वर्षायातथाजानि कुन्धेऽक्षासादितः । इति ।

एवं याज्ञवल्क्येऽर्कद्वैदमधीत्य कृष्णसप्तविंशतिप्रभृतीन्स्वाश्रयानव्यापयत्वात् । ते च राविणाऽश्वरूपेण राज्ञेयः केतुर्देव्यो राज्ञेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः शाखा वाज-समासंज्ञास्तासां ब्रह्मणाद्वाजसनेयेन इत्योच्यते ।

तदेवं यजुर्वेदस्य द्वौ भेदौ । वैशंपायनेन महर्षेर्वेदव्यासादधीता चरकाश्वयेवादा-न्स्वच्छिस्थानव्यापिता संहिता कृष्णयजुःसंहितावभिधीयते । याज्ञवल्क्येन वाजिस्व-धरात्सुर्वादधीता कृष्णमाध्यदिनादीन्व्यापिता संहिता शुक्रयजुःसंहितेत्याप्यसते । शुक्रयजुर्वेदस्य पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं डॉल्डरभाष्ये-

“ आदित्येनाऽऽधा चित्वादादित्यान्पुच्यन्ते । वाज इत्यज्ञस्य नामधेयम् । अन्नं वै वाजः ” इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजसनेयः । तस्य याज्ञवल्क्य इति नामधेयम् । याज्ञवल्क्येन तानि यजुषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि ” [इति] ।

केवाचिन्यते सप्तदश भेदाः । तदेव शाखाभेदेऽपि न संहिताभेदः । केवलं पाद-भेद एव ।

स्यं शुक्रयजुःसंहिता काण्डद्वयात्मिका । “ ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति ” इत्यभिधानाद्यननात्मिकायामस्यां संहितायां प्रथमऽध्यायस्य प्रथममन्त्रमारम्यैकोन-नक्षत्रारिशाच्यायसमाप्तिपर्यन्तं दर्शपूर्णमासाद्यश्वमेधान्तं कर्मकाण्डं प्रतिपादितम् । अन्तिमे चत्वारिंशेऽध्यायेऽष्टादशभिर्पन्त्रैर्ज्ञानकाण्डं प्रतिपादितम् । तस्य च ज्ञानका-ण्डप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्कृतोच्छेदकत्वाद्ब्रह्मविद्योपनि-षदित्याभिधीयते । उपनिषदिति ‘ षद्ल विशरणे ’ इत्यस्यान्तर्भावित्पण्यर्थस्य विश्वर-णार्यस्य घातोः क्विप् रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामभिद्यां नाशयती-त्युपनिषद्ब्रह्मविद्या । तदर्थप्रतिपादकमन्योऽप्युपचारादुपनिषदित्याभिधानवान्भवति । यथाऽऽहुराचार्याः—

उपनीषेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वर्षं सतः ।

निहनत्यभिद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥ इति ।

स्यं संहितोपनिषदिति, ईशावास्यमित्यादिनां मन्त्रमुपनीग्येष्वावास्थोपनिषदिति आभिधीयते ।

ननु—“ ईशावास्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः । तेषामकर्मवैषम्याऽऽत्मनो
याथात्म्यप्रकाशकत्वात् ” इत्येतेषां मन्त्राणां कर्मस्वविनियोगे कारणमुक्तम् । तत्र
प्रथमाह्वयमारभ्यैकोनचत्वारिंशत्तमान्यायपर्यन्तं तेषां तेषां मन्त्राणां तेषु तेषु दर्श-
पूर्णमासाद्यश्वमेधान्तेषु यथा विनियोगस्तथैव कर्मप्रतिपादकत्वाभावेऽपि सहस्रशीर्षे-
त्त्वादिषदीशावास्यादीनामपि मन्त्राणां कर्मसु यथाकथंचन विनियोगः किं न स्यात्—
इति चेत् । मैवम् ।

“ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणे
नाभिष्ठौति । ” सहस्रशीर्षा पुरुषः ’ इत्यनेन षोडशर्वेन ”

इत्यादिवत्कर्मसु अमानतो विनियोगाभावात्कर्मप्रतिपादकत्वाभावाच्च । तर्हि याग-
करणना कुतो न क्रियत इति चेत् । न । विशेषं परिहृत्यैव सा करणना भविष्यति ।
अत एव श्रीमदाचार्यमयवत्प्रदेः—

“ विरोधादेवाविनियोगस्तेषां मन्त्राणां कर्मणि ”

इति प्रतिपादितम् । तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्वाधिकारिणा आत्मस्वर-
रूपप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकमात्मस्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंब-
न्धप्रबोधनवानयमीशावास्यादिमन्त्रसमूहः ।

सेयमुपनिषद्भ्यः टीकादीपिकारहस्यादिसंवल्लिता सर्वसुलभा भवत्विति विचार्याऽऽन-
न्दोत्थमाविपत्तिना स्वकीयग्रन्थावस्थां संगृहीता । इयं च कालिकात्ताराजघ्नान्यां षड्-
दशीशास्त्रातिर्कसांमजानुमत्या (बंगाल आशियाटिकसोसाइटी) आंकरमास्यानन्द-
पिपिकुण्ठटीकासहितौ मुद्रिताऽऽसीत् । सा आधुना दुष्प्राप्या संवृत्ता । किंच तत्रो-
क्तद्विशास्त्रग्रन्थरहस्यादीपिकादिसंग्रहाभावाच्च सा विदुषां प्रीतयेऽलमिति यं पुनर्मुद्रिता ।
संस्मृता च—

- १ आनन्दज्ञानविरचितटीकासनाथमीशावास्यशांकरभाष्यम् ।
- २ उवदार्यकृतमथवोवटाचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ३ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।
- ४ शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका ।
- ५ रामचन्द्रपाण्डितकृतेशावास्यरहस्यविवृतिः ।
- ६ आनन्दमट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।
- ७ अनन्ताचार्यकृतमथवाऽऽनन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

१ केपुचित्युक्तकेषु ‘ आनन्दज्ञानः ’ इति केषुचित्युक्तकेषु ‘ आनन्दगिरिः ’ इति श्लोक-
कृतम् । अथान्ताचार्यकृतम् । नामद्वयमेकमेवेति किञ्चित् ।

एतानि सप्त संगृहीतानि सन्ति । तत्रोपनिषद्मन्त्रोपाख्यानात्मकाचार्यकृतं भाष्यत्रयं न केवलमस्या उपनिषद् एव, अपि तु समग्राम् अपि शुक्रब्रह्मसंहिताया भाष्याणि तैः कृतनीत्यन्तिमवाक्यात्प्रतीयते । आनन्दभङ्गोपाख्यानोऽनन्तत्वात्तत्र यावदावेति प्रतीयते । उपनिषदस्तु माध्यमिनः । तेन सच्छास्त्रापाठमाश्रित्यैव व्याख्यातम् । रहस्यविवृतिस्तु स्वतन्त्रैव । न सा ब्रह्मानन्दकृतरहस्यविवृतिः । तेन तु प्रथमं शक्तिरूपेण संक्षेपतो रहस्यं विरच्य तस्यैव विवृतिः कृतेति प्रतीयते । शुक्रब्रह्मसंहितायां सायणभाष्याचार्यकृतं महीवरकृतं च भाष्यद्वयं वर्तते । शार्ङ्गयदेशमुद्रितपुस्तके डिप्पगीरूपेण द्वयमपि संगृहीतम् । कलिकातामुद्रितपुस्तके महीवरभाष्यमेकमेव वर्तते । आप्तकृत्यमपीह असिद्धत्वान्मुद्रितत्वात्संप्रत्यपि सुलभत्वाच्च नास्मापिः संगृहीतम् । स एव प्रथमो विद्वां मोक्षमावहन्सर्वत्र विजयतामित्याशास्ते—

तत्रभवदन्तेरासी—

वामनशास्त्रिशर्मा

मुंबई—गिरगाव मार्गेशीर्षे ३
शास्त्रप्रतिपत् साके १८१० । ३

आदर्शपुस्तकालेखपत्रिका ।

—:०: ———:०:—

ईशावास्योपनिषद् आदर्शपुस्तकानि शुद्धीकरणार्थं येषां मिलितानि तेषां संज्ञा नामानि च कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं विष्णोयिकास्थं मुद्रितं कैलाः
सवासिनां वे० शा० संपन्नदेवोपाह्ववालशास्त्रिणां तद-
धिकारिभिर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं काश्यां शिलांमुद्रितं रा०
रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । मुद्रण-
कालः संवत् १९२९.
- (ग.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यभाष्यं पुण्यपत्तननिवासिभिः श्रीयुतैः रा० रा०
तात्यासाहेब खासगीवाले इत्येतेर्दत्तम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बटोदरनिवासिभिः श्रीयुतैः
पटवर्धनोपाह्वैः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरैर्दत्तम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । इन्दूरपुरनिवासिभिः किवे
इत्युपाह्वैः श्रीयुतैः रा० रा० भाऊसाहेब बाळासाहेब
इत्येतेर्दत्तम् ।
- (च.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं विंचूरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः
रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब इत्येतेर्दत्तम् । ले-
खनकालः शके १७३८.
- (छ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं मुम्बापुरनिवासिनां वे०शा०
संपन्नजयकृष्णमहाराजानां तदधिकारिभिर्दत्तम् ।
- (ज.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं बडलीग्रामनिवासिभिः वे०
शा० संपन्नैश्विदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नमार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।
- (झ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिभिः श्री-
युतैः वे० शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् । लेखनकालः
संवत् १८७५.
- (ञ.) इति संज्ञितम्—ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः श्रीयुतैः वे०
शा० संपन्नैर्गुरुमहाराजैर्दत्तम् ।

- (ट.) इति संज्ञितम्-ईशावास्यं सभाष्यं करवीरपुरनिवासिभिः वे० शा
संपन्नैर्द्विविहोपाह्वैर्नानाशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
- (ठ.) इति संज्ञितम्-ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । अष्टग्रामनिवासिभिर्लिप्ये
इत्युपाह्वैः रा० रा० गोविन्दशर्माभिर्दत्तम् ।
- (ड.) इति संज्ञितम्-ईशावास्यं सभाष्यं सटीकम् । उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिभिः
वेदशास्त्रज्ञैः सोरटीबुवां इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- (फ.) इति संज्ञितम्-ईशावास्यं पुण्यपत्तननिवासिभिः श्रीयुक्तैः रा० रा०
भाऊसाहेब नगरकर इति प्रसिद्धैर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्-ईशावास्यं सासबडग्रामनिवासिभिः श्रीमद्भिः पुरंदरे
इत्युपाह्वैः रा० रा० मल्हारराव इत्याख्यैर्दत्तम् । लेख-
नकालः शके १७६५.
- (क.) इति संज्ञितम्-उवटार्थकृतमीशावास्यभाष्यं समूलं विंचूरग्रामनिवा-
सिभिः श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्येतैर्दत्तम् ।
- (ख.) इति संज्ञितम्-उवटार्थकृतमीशावास्यभाष्यं वटोदरनिवासिभिः पटवर्ध-
नोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरै-
र्दत्तम् ।
- (क. ख.) इति संज्ञितम्-ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतेशावास्यरहस्ये समूले वटोदरनि-
वासिभिः पटवर्धनोपाह्वैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णराव-
भीमाशंकरैर्दत्ते । लेखनकालः शके १७७१.
- (ग.) इति संज्ञितम्-ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं करवीर-
पुरनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैः श्रीमद्भिर्गुरुमहाराजै-
र्दत्तम् ।
- (घ.) इति संज्ञितम्-ब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समूलं रा० रा०
आपटे इत्युपाह्वमहादेव चिमणाजी इत्येतेषाम् ।
- (क.) इति संज्ञिता-शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका विंचूरग्रामनिवासिभिः
श्रीमद्भिः रा० रा० रावसाहेब इत्याख्यैर्दत्ता ।
- (ख.) इति संज्ञिता-शंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका मुम्ब्यापुरनिवासिनां वे०
शा० संपन्नजयकृष्णमहाराजानामधिकारिभिर्दत्ता ।

- (ग.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्थदीपिका वटोदरनिवासिभिः पद-
वर्धनोपाहैः श्रीमद्भिः रा० रा० कृष्णरावभीमाशंकरा०
भिर्वैर्दत्ता ।
- (घ.) इति संज्ञिता—शंकरानन्दकृतेशावास्थदीपिका ऋषिवा श्रीमद्भिः रा०
रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतैर्दत्ता ।
- (क.) इति संज्ञिता—रामचन्द्रपण्डितकृतेशावास्थरहस्यविवृतिः समूला करवी-
रपुरनिवासिभिः वे०शा०संपन्नैः श्रीयुतैर्गुरुमहाराजैर्दत्ता ।
- (क.) इति संज्ञितम्—आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्थभाष्यं समूलं बडली-
ग्रामनिवासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।
लेखनकालः शके १७९०.
- (क.) इति संज्ञितम्—अनन्ताचार्यकृतमीशावास्थभाष्यं समूलं बडलीग्रामनि-
वासिभिः वे० शा० संपन्नैर्मार्तण्डदीक्षितैर्दत्तम् ।

समाप्तमयादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता-

ईशायास्योपनिषत् ।

अथ शांकरभाष्यम् ।

ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽत्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चाऽऽत्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वानित्यत्वाशरीरत्वसर्भगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुद्धयेतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । नह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाण्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिषदामात्मयाथा-

आनन्दगिरिटीका ।

येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वमशेषतः ।

सोऽहं देहद्वयी साक्षी वर्जितो देहतद्रुणैः ॥

ईशा वास्यमित्यादिमन्त्रान्वयाचिरुयासुर्भगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशङ्कां तावद्बुद्ध्युदस्यति । तथा हि—कर्मजडाः केचन मन्यन्ते स्म । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मशेषा मन्त्रत्वाविशेषादिषु त्वादिमन्त्रवत् । अतः पृथक्प्रयोजनाद्यभावादव्याख्येया इति तान्प्रत्याह—ईशा वास्यमित्यादय इति । कर्मस्वविनियुक्ता इति । इषे त्वेति शाखां छिनत्तीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः । श्रौत-विनियोगामावेऽपि बर्हिर्देवसदनं दाभीत्यस्य बर्हिर्लवनप्रकाशनसामर्थ्याद्बर्हिर्लवने यथा विनियोगस्तथा कर्मशेषात्मप्रकाशनसामर्थ्येन कर्मस्वेषां विनियोग इत्यपि नाऽऽशङ्कनी-यमित्याह—तेषामिति । शुद्धादिविशेषणस्याऽऽत्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणाभावात्तद्या-यात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगि किंतु कर्मणा विरुध्यते चेत्याह—याथात्म्यं चेति । शुद्धोऽहं स्वभावतो नाऽऽगन्तुकेनापि पाप्मना विद्धः सर्वत्रैकोऽशरीर आकाशोपम इति जानन्न कटाक्षेणापि कर्म वीक्षते । किंत्वापातप्रतिपत्तिरप्येतादृशी निरुणद्धचेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः । किंच यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः । संस्कार्यो ब्रह्मादिस्तदुत्पाद्यादिरूपत्वं व्या-पकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति । तथाऽऽत्मयाथात्म्यं कर्तृ भोक्तृ च न भवति । येन ममेदं समीहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्येहंकारा-न्वयपुरःसरः कर्त्रन्वयः स्यादित्याह—नह्येवमिति । ननुपनिषदां, जपोपयोगित्वाद्-न्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनात्त्रास्त्वैतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राऽऽह—सर्वासामिति ।

१ घ. छ. ज. 'मर्थात्तत्र क' । २ च. ज. शुद्धत्वादि' । ३ क. ख. झ. 'तो न तु क' ।
४ घ. छ. छ. 'त्यधिकारा' । ५ क. ख. झ. 'नान्न निरूप्यमेवेताद' ।

शां० भा० त्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात् । गीतानां बोधधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मा-
दात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय
लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्म-

आ० टी० यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति मीमांसाप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां चैकात्म्ये
तात्पर्यदर्शनान्न जपोपयोगित्वमुपनिषदां शक्यं वक्तुम् । तथा हि—ईशा वास्य-
मित्युपक्रम्य स पर्यगाच्छ्रुमिस्त्युपसंहारादनेजदेकं तदन्तरस्य सर्वस्येत्यभ्यास-
दर्शनान्नैवेवा आप्नुवन्नित्यपूर्वतासंकीर्तनात्को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यत इति फलवत्तासंकीर्तनात्कुर्वन्नेवेहेति जिज्ञीविषोर्भेददर्शिनः कर्मकर-
णानुवादेनासुर्या नाम त इति निन्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात्तस्मिन्नपो मात-
रिश्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद् ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते ।
एवमभ्यासामुपनिषदामुपक्रमोपसंहारैकरूप्याभ्यासापूर्वताफलवत्तार्थवादयुक्त्यु-
पपादनानि षट् तात्पर्यलिङ्गानि विकल्पेन समुच्चयेन चास्माभिस्तत्वालोके दर्शि-
तानीति नेह प्रतन्यन्ते । किञ्च प्रत्ययसंवादोऽपि बलवत्त्वे कारणं प्रसिद्धम् ।
विद्यते चोपनिषदर्थे गीतादिसंवादस्तस्मादुपनिषत्पदसमन्वयेनावगम्यमानमैका-
त्म्यं न प्रमाणान्तरानुपलम्भविरोधेनापलपनीयम् । यथेन्द्रियान्तरेणानवगम्यमा-
नमपि रूपं चक्षुषाऽवगम्यमानं नापह्नूयते तथैकात्म्यमपि नापह्नवार्हमित्याह—
गीतानामिति । 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः
पश्यति स पश्यति' इत्यादिगीतानाम् । 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यव-
स्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिभोक्षशास्त्राणां चैका-
त्म्यपरत्वादित्यर्थः । यद्येतादृशमात्मतत्त्वं तर्हि निरधिकारित्वात्कर्मकाण्डमु-
च्छिद्येतेत्यपि नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—तरुमादिति । औपनिषदात्मयाथात्म्यवि-
ज्ञानवत् इण्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम् । यथा न हिंस्यात्सर्वांमृतानीति निषे-
धशास्त्रार्थनिश्चयवत् इष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम् । यथा च तीव्रक्रोधाक्का-
न्तस्वान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथयात्मदर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रा-
माण्यमित्यर्थः । अत्र जैमिनिप्रमृतीनां संमतिमाह—पो हीत्यादिना । आर्थि-
त्वादियुक्तस्य कर्मण्यधिकारः षष्ठेऽध्याये प्रतिष्ठापितः । अर्थित्वादि च

+ घ. ऊ. सर्वभूतानीत्यत्र बहुपुस्तकेषु सर्वा भूतानीत्येव पाठो दृश्यते । स श्रुतिमूलक इत्यनु-
मीयते । सर्वा इति सर्वाणीत्यर्थकमेवाऽऽर्पत्वादिति ज्ञेयम् ।

१ क. ख. 'तीत्याभिधायिन्वाश्वास्या' । झ. 'तीतियुक्त्यभिधायिन्वाश्वास्या' । २ क. ख.
झ. 'वृत्कार' । ३ क. ख. झ. 'धेनोपलम्भनी' । ४ क. ख. 'पह्नुवते ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

शा० भा० वर्षसादिनाऽष्टमेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणकुब्जत्वाद्य-
नधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधि-
कारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्म-
विषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकभोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसा-
धनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । इत्येवमुक्ताधिकार्याभेदेषसंबन्धप्र-
योजनान्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—

ईशा वास्यमित्यादि । ईशा ईष्ट इतीद् तेनेज्ञा । ईशिता परमेश्वरः
परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन्प्रत्यगात्म-
तया तेन स्वेन रूपेणाऽऽत्मनेज्ञा वास्यमाच्छादनीयम् । किम् ।
इदं सर्वं यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगत्यां पृथिव्यां जगत्सर्वं स्वेनाऽऽत्मने-

आ० टी० मिथ्याज्ञाननिदानम् । न हि नभोवन्निष्क्रियस्य स्वत एव दुःखासंसर्गिणः
परमानन्दभावस्य सुखं मे स्याद्दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरीरेन्द्रियसामर्थ्येन
च समर्थोऽहमित्याभमानित्त्रं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः । यस्मादात्मया-
थात्म्यप्रकाशका मन्त्रा न कर्माविधिशेषभूता न च मानान्तरविरुद्धास्तस्मात्प्रयो-
जनादिमत्त्वमपि तेषां सिद्धमित्याह—तस्मादेत इति । व्याख्येयत्वमुक्त्वा प्रति-
पदं व्याचष्टे—ईष्टेति । ईश ऐश्वर्येऽस्य धातोः किपि लुप्ते कृदन्तरूपमीट् । तस्य
तृतीयैकवचनमीशेति । ननु कर्तारि किञ्चिद्विधानात्परमात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं
क्विवन्तशब्दवाच्यतेति तत्राऽऽह—ईशेति । मायोपाधेशानकर्तृत्वसंभवात्कि-
बन्तशब्दवाच्यता न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च लक्ष्यत्वं मविष्यतीत्यर्थः ।
ईशिश्रीशितव्यभावेन तर्हि भेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वजन्तूनामात्मा
सन्निति । यथाऽऽदर्शादिषु प्रतिबिम्बानामात्मा सन्बिम्बभूतो देवदत्त ईशिता भव-
ति तथा कल्पितभेदेनेशिश्रीशितव्यभावसंभवान्न वास्तवभेदानुमानं संभवतीत्यर्थः ।
वस आच्छादने । अस्य रूपं वास्यम् । तत्त्वत ईश्वरात्मकमेव सर्वं भ्रान्त्या यदनी-
श्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर एवाऽऽत्मैवेति ज्ञानेनाऽऽच्छादनीयम् । सर्वात्मक

१ क. ख. ग. 'कर्मविज्ञा' । २ क. ख. झ. ञ. ट. सन्, तेन स्वेनाऽऽत्म' । ३ क. ख.
झ. ञ. 'त्मनाऽह' । ४ क. ख. झ. 'रमेश्वरस्य चाकि' ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

शा० भा० शेषेन प्रत्यगात्मतयाऽहमवर्दं सन्नामिति । परमार्थसत्यरूपणानृतामर्दं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादि-संबन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्धं तत्स्वरूपनिर्घर्षणेनाऽऽच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन तद्देव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृ-त्वादिलक्षणं जगद्द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विफारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रपसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वाऽऽत्मसंबन्धिताया अभावादात्मानं पालयत्यतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षी

आ० टी० ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेष तत्त्वोपदेशश्छान्दोग्ये तत्त्वमसीतिवदित्यर्थः । 'ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशविशेषतः । हेयोपादेयमावोऽयं न सन्त्वप्रवदीर्यते' । उक्तं च—'न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति न विकल्पोऽस्ति तत्त्वतः । नित्यप्रकाश एवास्ति विश्वाकारो महेश्वरः' इति । यस्योपदेशिकज्ञानमात्रेणानृतादृष्टिर्न तिरस्क्रियते तस्य विचारादिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यनृतादृष्टिस्तिरस्क्रियेतेत्याभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—यथेति । चन्दनागर्वादेरुदकादिसंबन्धादाद्गीर्वादादिना जातं यद्दौर्गन्धमौपाधिकं मिथ्या तद्यथा तत्स्वरूपनिर्घर्षणाभिव्यक्तेन स्वाभाविकेन गन्धेनाऽऽच्छाद्यते तद्वद्विचारादेः स्वरूपसद्भावान्मिथ्याबुद्धेर्बाधकत्वं संभवतीत्याह—तद्देव हीति । स्वभावोऽनादिरविद्या तत्कार्यं स्वाभाविकमित्यादिबाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेषणम् । एवं विचारादिप्रयत्नवतोऽनृतदृष्टितिरस्कारसंभावनामुक्त्वा युक्त्यनाभिज्ञस्य सर्वमिदमहं चेश्वर एवेति भावनायामधिकृतस्य युक्तिकुशलस्य च विचारेऽधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मन्त्रे विवाक्षितस्तेन त्यक्तेनेत्यत्र त्यागपरामर्शात् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्परं पदमित्यन्यत्राप्युक्तत्वात्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविक्षेपहेतुत्वेन प्रासिद्धत्वाच्चेत्याभिप्रेत्याऽऽह—एवमीश्वरात्मैति । चिकीर्षितं संन्यासं स्तौति—तेन त्यक्तेनेति । त्यागेनाऽऽत्मा रक्षितः स्यान्निक्रियात्मात्मस्वरूपावस्थानानुकूलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः । संन्यासिनः शरीरसंधारणोऽयुक्तकौपीनाच्छादनमिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथंचिद्द्रव्यपरिग्रहे रागश्चेत्प्राप्नोति तन्निरोधे यत्नः कर्तव्यः । तस्य प्रधानविरोधित्वादित्याभिप्रेत्य नियमविधिमाह—एवं त्यक्तैषण इति ।

१ क. ख. ग. झ. ञ. ट. 'मेवार्थः' । २ घ. ङ. ट. 'रादेव वस्तुबलव' । च. छ. ज. 'रादवस्तुबलव' । ३ घ. ङ. छ. ज. ट. विधित्तितं ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

शां० भा० धनविषयाम् । कस्यस्विद्धनं कस्यचित्परस्य स्वस्य वा धनं मा
काङ्क्षीरित्यर्थः । स्वदित्यनर्थको निपातः । अथवा मा गृधः । कस्मात् ।
कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थो न कस्यचिद्धनमस्ति यद्गृधयेत् । आत्मैवेदं
सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमत आत्मन एवेदं सर्वमात्मैव च सर्वमतो
मिथ्याविषयां गृधिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमात्मविदः पुत्राद्येपणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा राक्षि-
तव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयाऽऽत्मग्रहर्णायाशक्तस्येदमुपदि-
शति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन्नेवेह निर्वर्तयन्नेव कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावाद्धि
पुरुषस्य परमार्युर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं
वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवमेवंप्रकारेण त्वयि जिजीवि-
पति नरे नरमात्राभिमानिनीत एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त-
मानात्मकारादन्वथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते
कर्मणा न लिप्येत इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते । पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो
ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेत्युच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं

आ० टी० स्वदिति निपातस्य सामान्यार्थत्वेऽपि कस्यस्विदिति वितर्कार्थत्वमन्यत्र प्रसिद्धं
तदिह न गृह्यत इत्यनर्थकमित्युक्तम् । व्यवहारदृष्ट्याऽप्यात्मन एवेदं सर्वं
शेषभूतं जडस्य चित्परतन्त्रत्वाद्दतोऽप्राप्ते विषये नाऽऽकाङ्क्षा कर्तव्या । पर-
मार्थतस्त्वात्मैव सर्वमित्याकाङ्क्षाविषय एव नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धेन तत्त्वोपदेशः कृतस्तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासवि-
धिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नियमाविधिरुक्त इति प्रतिपदं व्याख्याय संक्षिप्या-
र्थमनुवदत्युत्तरस्य संबन्धाभिधित्सया—एवमात्मविद इत्यादिना । पूर्वमन्त्रेण
ज्ञानं विहितं यस्य तस्यैवोत्तरमन्त्रेण कर्म विहितं ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं
मन्त्रद्वयस्येत्येकदेशी शङ्कामुद्भावयति—कथं पुनरिति । शुद्धब्रह्मज्ञानकर्म-
णोरेकाधिकारे विरुद्धत्वाद्दत्तुगमनत्रिदाण्डधर्मवदस्त्येव तत्रापि क्रमेणैककर्तृकत्व-
मिति चेन्न । विशिष्टरूपभेदाद्भिन्नाधिकारत्वात् । यच्चोक्तं ज्ञानकर्मणोर्वेदविहितत्वेन

१ क. ख. झ. घ. 'णाश' । २ क. ख. झ. घ. ट. 'युच्यते' । ३ क. ख. ज. झ. ठ. 'म् ।
यथा प्रा' । ४ क. ख. झ. ज. ट. 'रे त्व' । ५ क. ख. ग. 'प्यस इ' । ६ क. ख. घ. झ.
'दत्तः भा' ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

शां० भा० पर्वतबदकर्म्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् । इहाप्युक्तं यो हि जिजीवि-
षेत्स कर्म कुर्वन् । ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः
कस्य स्विद्धनमिति च । न जीदिते धरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियादिति
च पदम् । ततो न पुनरियादिति संन्यासश्चासनात् । उभयोः फलभे-
दं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्कान्ततरौ भवतः क्रियाप-
थश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः । तयोः
संन्यासपथ एवातिरेचयति । न्यास एवात्यरेचयदिति च तैत्तिरीयके ।
द्वाविभावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो

आ० टी० शुद्धिसाम्याद्विरोधोऽसिद्ध इति तदसत् । ऋतुगमनत्रिदण्डिधर्मयोरप्याविरोधप्र-
सङ्गात् । तदुभयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चय इति
चेदिहापि न कर्मणा न प्रजया नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दानित्यादिप्रतिषेधस्तुल्यः ।
केवलकर्मविषयो निषेध इति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याभावात्समुच्चयविधे-
द्याप्यनिश्चितत्वात्समात्र समुच्चये तात्पर्यं मन्त्रद्वयस्येत्याह—ज्ञानकर्मणोर्विरो-
धमिति । कर्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्म शुद्धत्वाकर्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति
संबन्धग्रन्थे यथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसि येनैकाधिकारत्वं
ययोः कल्पयसीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गादपि तयोर्भिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह—
इहाप्युक्तमिति । जिजीविषो रागिणः कर्मविहितं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतस्त्यागो
विहितः । किंच धनसंपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः । प्रथममन्त्रार्थाधिकारिणश्च धना-
काङ्क्षानिषेधेन कर्माधिकारनिषेधः प्रतीयत इत्यर्थः । जिजीविषा हि कर्माधिका-
रिण एव न ज्ञानाधिकारिण इत्यत्र प्रमाणमाह—न जीवित इति । अरण्यं
स्त्रीजनासंकीर्णमाश्रममियाद्बुद्धेदिति पदं वेदशास्त्रस्थितिस्ततोऽरण्यवासोपलक्षिता-
त्संन्यासात् पुनरियात्कर्मश्रद्धया न प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जिजीविषादिरहितस्य
संन्यासविज्ञानादित्यर्थः । इतश्च नैकफलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपत्तव्य
इत्याह—उभयोरिति । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति सनिदान-
नानर्थप्रहाणं ज्ञानफलं वक्ष्यति । संसारमण्डलान्तर्गतमेव च देशान्तरप्राप्त्यायत्तं
हिरण्यगर्भपदप्राप्त्यादिलक्ष्मं कर्मफलं वक्ष्यति । अग्रे नय सुपथेत्यन्तेनेत्यर्थः ।
नारायणोपनिषद्वाक्यमपि भिन्नार्थकारित्वे प्रमाणयति—इमौ द्वावेवेति ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥३॥

शा०भा० निर्वृत्ताश्च विभावित इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दशयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपातः । ते लोकाः कर्मफलानि लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति जन्मानि । अन्धेनादर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरान्तान्प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहमभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के चाऽऽत्महनः । आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । के ते जना येऽविद्वांसः । कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्याऽऽत्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्याऽऽत्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्वत्स्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥ ३ ॥

आ० टी० पुरस्तात्सृष्टिकालेऽनुनिष्क्रान्ततरौ भूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौ भिन्नाधिकारित्वाद्बुभयोः संन्यास एवातिरिक्तः श्रेष्ठो भवति परमपुरुषार्थोव्यवधानादित्यर्थः । व्यासवाक्यमपि संवादकमाह—द्वाविभाविति ॥ २ ॥

आद्यमन्त्रार्थं प्रपञ्चयितुं प्रथममविद्वन्निन्दा क्रियत इत्याह—अथेति । ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थः । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं प्रतिषिद्धं विहितं वा देवतादिज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपामेव योनिमामोतीत्यर्थः । आत्महन्तृत्वस्योदरभेदिनि प्रसिद्धेः कथमविद्वांस आत्महन इत्याह—कथं त इति । उदरभेदिनोऽध्यात्माधिकारे प्रसङ्गाभावादशुद्धत्वाध्यासेन तिरस्कार एवाऽऽत्महन्तृत्वमित्याह—अविद्यादोषेणेति । यथा कस्यचिच्छुद्धस्य मिथ्याभिशपोऽशस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मनि पापित्वाद्यध्यासोऽपि हिंसैवेत्यर्थः । अजरामरत्वादिलक्षणोऽहमिति संवेदनमभिधानं च यत्कार्यं तद्वत्स्येव न दृश्यत इति हननमुपचर्यत इत्याह—विद्यमानस्येति । अस्याऽऽत्मघातस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात्संसरणमेव फलमित्याह—तेन हीति ॥ ३ ॥

१ क. ख. 'वृत्तौ च वि' । ब. ड. च. ट. ठ. 'वृत्तिश्च विभावित । झ. ज. 'वृत्तौ चैव भावित । २ ग. 'न्ति योमिमम्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहितः । स्थाणुमन्येऽनुसर्पन्ति य' । ३ अ. इति शङ्कते क' । ४ ख. घ. ज. 'नो ह्यात्मा' । ५ घ. ड. च. ज. ठ. फलितमि' ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

शा० मा० यस्याऽऽत्मनो हननाद्विद्वांसः संसरन्ति तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्ते ते नाऽऽत्महनः । तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अतेज-
दिति । अनेजत्, न-एजत् । एज् कर्म्यने कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिस्त-
द्वर्जितं सर्षदैकरूपमित्यर्थः । तच्चैकं सर्वभूतेषु । मनसः संकल्पादिलक्षणा-
लजवीयो जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय
इति च । नैष दोषः । निरुपाध्युपाधिभैत्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन
स्वेन रूपेणोच्यतेऽनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पल-
क्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरंगमनं संक-
ल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्म-
नसि ब्रह्मलोकादीन्द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैव न्यावभासो
गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह । नैनद्देवा द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रिया-
ण्येतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयो मनो-
व्यापारव्यवहितत्वात् । आभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी
भवति । यस्माज्जवनात्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्व्या-
पित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपा-
धिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया
अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत
इत्येतदाह—तद्भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यानात्माविलक्षणान्मनोवागि-

आ० टी० उत्तरमन्त्रमवतारयति—यस्याऽऽत्मन इत्यादिना । अविक्रियमेकं चेदा-
त्मतत्त्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गागामिणः केचन नरकगामिण इति सासारिक-
व्यवस्था स्यादिति चेन्मनोउपाधिनिबन्धनेत्याभिप्रेत्याऽऽह—मनस इत्यादिना ।
उपाधेरनुवर्तनात् । विक्रियादिव्यवहाराश्रयत्वमिति शेषः । ननु मनसो देहा-
न्तःस्थत्वाद्बहिर्गमनायोग्यत्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति ।
जवीयस्त्वाद्बहिर्गमनायोग्यत्वात्कथं वेगवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—नैनद्देवा
इति। चक्षुरादिप्रवृत्तेर्भनोव्यापारपूर्वकत्वात्तद्विषयत्ये चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो
म संभवतीत्यर्थः । मनसो वा कथं न विषय आत्मेत्यत आह—यस्मादिति ।

१ घ. ङ. छ. °मर्षत् । २ क. ख. °नं स्थिरत्वप्र° । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ङ.
°मस्वोप° । ४ ज. °धिकः स्वे° । ५ क. ख. घ. ङ. च. ङ. °रस्थसंकल्पनं क्ष° । ६ घ. ङ.
च. °मर्षत् । ७ ज. ङ. इत्यत आह । ८ क. ख. झ. °रनुवर्तमाना° । ९ °रनिव° । १ घ. ङ. च.
ङ. ङ. °त् । कि° ।

तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपौ मातरिश्वा द-
धाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

शा० भा० इन्द्रियमभृतीनत्येत्यतीत्य गच्छतीव । ईवार्थं स्वयमेव दर्शयति-
तिष्ठदिति । स्वयमेव विक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्य-
चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः
सर्वप्राणभृत्क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि
प्रोतानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा । अपः
कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप-
काशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विश्वजतीत्यर्थः । धारयति वा ।
भीषाऽस्माद्वातः पश्य इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया
नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

न मन्त्राणां जामिताऽस्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति ।
तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृतं तदेजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति
स्वतोऽचलमेव सच्चलतीत्यर्थः । किंच तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषा-
मप्राप्यत्पाद्दूर इव । तद्, उ, अन्तिक इति च्छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽ-
त्यन्तमेव विदुषामात्मत्वाच्च केवलं दूरेऽन्तिके च । तदन्तरभ्यन्तरेऽस्य
सर्वस्य । य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूप-
क्रियात्मकस्य तद्दु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतो व्यापकत्वादाकाशवन्निरति-
शयसूक्ष्मत्वाद्दन्तः । प्रज्ञानघन एवेति च शासनान्निरन्तरं च ॥ ५ ॥

आ० टी० यथा मनःस्थं परिमाणं मनसो न त्रिषयोऽत्यन्ताव्यवधानात्तथाऽऽत्माऽप्यत्य-
न्ताव्यवधानान्मनसो न विषयस्तद्द्वयापकत्वाच्चेत्यर्थः । उक्तात्मसंभावनायोपप-
त्तिमाह—तस्मिन्नात्मतत्त्वे सतीति । श्रौतानि कर्माणि सोमाज्यपयःप्रभृति-
भिरद्भिः संपाद्यन्त इति संबन्धच्छाणिकोऽप्यशब्दः कर्मसु प्राणवेष्टायाश्चाव-
निमित्तत्वसिद्धेः । कारणवाचकः शब्दः कार्ये लक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः ।
ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियतप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याऽभिष्टाता परमेश्वरः
संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातरिश्चग्रहणमुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह—
सर्वा हीति ॥ ४ ॥

जामिताऽऽलस्य व्यापित्वाद्बाह्यतोऽस्ति निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्दन्तश्चेदस्ति तर्हि
निरन्तरमेकरसं न स्यान्मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रज्ञानघन एवेति ॥५॥

१ घ. ड. च. ठ. इममर्थं । २ ज. ठ. 'र्थकार' । ३ झ. ञ. ट. 'र्थकर' । ४ घ. च. छ.
'दिके' । ५ क. ख. झ. प्राणिवे' ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

आ० भा० यस्तु । यः परिव्राड्मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरान्तान्यात्मन्येवानुपश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च तेष्वैव चाऽऽत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मानेन यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसंघातस्थाऽऽत्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभू श्वेतयिता केवलो निगुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽत्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव । ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन्सर्वाणि भूतानि । यस्मिन्काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शादात्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतस्तत्र तस्मिन्काले तत्राऽत्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कावर्कैर्भवीजर्भजानतो यस्मिन् त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति को मोहयोरविद्याकार्ययौराक्षेपेणासंभवप्रदर्शनात्सकारणस्य संसारस्य अन्तर्मेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति । ७ ॥

आ० टी० उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपेणावस्थानमित्याह—
यस्तिष्ठति ॥ ६ ॥

निरतिशयानन्दस्वरूपमत एव दुःखास्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति हा हतोऽहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे क्षेत्रमिति । ततः पुत्रादीन्कामयते तदर्थं देवतारांधनादि चिकीर्षति न त्वात्मैकत्वं पश्यतस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादेरविद्याकार्यत्वावधारणामूलाविद्यानिवृत्त्यैव शोकादेरात्यन्तनी निवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षिता लयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह—शोकश्च मोहश्चेत्यादिना ॥ ७ ॥

१ घ. अ. "त्मनैवा" । २ विचिन्तित्सीत्यर्थं पाठ उच्यतेभाष्यपुस्तकस्यः । ३ क. ख. घ. ङ. छ. उ. ङ. "मबीजमज्ञान" । ४ च. "मज्ञानवतो" । ५ घ. ङ. व. छ. "इमोऽयोरपेता" ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रणमस्त्राविरं शुद्धमपाप-
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽ-
र्थान्ब्रह्माच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

* अन्धं तयः प्रविशन्ति येविद्यामुपासते ।

शा० भा० योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं
मन्त्रः—स पर्यगात्स यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समन्ताद्गाह्यतवाना-
काद्यबद्ध्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मद्दीप्तिमानित्यर्थः । अकायमश-
रीरो लिङ्गशरीरवजित इत्यर्थः । अत्रणमक्षतम् । अस्त्राविरं स्त्रावाः शिरा
यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्त्राविरम् । अत्रणमस्त्राविरमित्याभ्यां स्थूलश-
रीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः ।
अपापविद्धं अर्माधर्मादिपापवजितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन
परिणेषानि । स पर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोप-
संहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।
मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां पर्युपरि भव-
तीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि
भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्यमुक्त ईश्वरो याथा-
तथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथातथा भावो याथातथ्यं तस्माद्यथाभूतकर्मफलसाध-
नतोऽर्थान्कृतव्यपदार्थान्ब्रह्माद्विहितवान्पथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः ।
शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थः ।

आ० टी० योऽयमिति । स्तु प्रक्षरणे धातुः । स्त्रावयन्ति शरीरमिति स्त्रावाः शिराः
क्रान्तमतिक्रान्तं नष्टमित्युपलक्षणं भूतमविष्यद्वर्तमानदर्शी ॥ ८ ॥

प्रकरणाविभागं दिदर्शयिषुर्वृत्तमनुवदति—अत्राऽऽद्येनेति । यदुक्तं भास्करेण

* उवटभाष्येशावास्वरहस्येशाषास्यविश्रुत्तिषु तु नवमदशमयोर्मन्त्रयोर्द्वादशत्रयोदशयोश्च यथासंख्यं
वैपरीत्यं तथा चतुर्दशैकादशयोर्वैपरीत्यं तथाऽग्ने नमेति मन्त्रः षोडशः । तथा वायुरनिलमिति पञ्च-
दशः । किंच वायुरनिलमित्यस्योत्तरार्धस्थाने ॐ कतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मरेति । तथा हिरण्म-
येनेति सप्तदशः । किंच हिरण्मयेनेत्यस्योत्तरार्धस्थाने योऽस्तावादित्ये पुरुषः सोऽस्तावहम् ॥ १७ ॥
ॐ खं ब्रह्माति तथा पूषनेरुर्ष इति मन्त्रो नास्त्येव । तथाऽसुर्या नामेतिमन्त्रान्तर्गतप्रेत्याभिगच्छन्ती-
त्यस्य स्थाने प्रेत्यापि गच्छन्तीति पाठस्तथा षष्ठमन्त्रस्यविजुगुप्तत इत्यस्य स्थाने विचिकित्सतीति
पाठः । किंच दशममन्त्रस्य पूर्वार्धस्य स्थाने अन्यदेवाऽऽहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः एवं पाठ
इति ज्ञेयम् ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ ९ ॥

शा० भा० ईशावास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनमित्यज्ञानां जिजी-
विषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनि-
ष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्द्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयो-
र्बृहदारण्यकेऽपि प्रदर्शितः सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना ।
अज्ञस्य कामिनः कर्माणीति मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जायेत्यादि-
वचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा
च तत्फलं सप्तान्नसर्गस्तेष्व्वात्मभावेनाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येपणा-
प्रयसंन्यासेन चाऽऽत्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शि-
ता किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽसमात्माऽयं लोक इत्यादिना ।

आ० टी०—सर्वाऽप्युपनिषदेकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं ततः प्रकरणभेदकरणमनुचितमिति ।
तदसत् । प्राणाद्युपासनविधानस्याप्युपनिषत्सु दर्शनात् । न च तदपि ब्रह्मज्ञाना-
ङ्गमिति वाच्यम् । पृथक्फलश्रवणार्तं । तेनापि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयवि-
धानस्य प्रकरणभेदेनैवेष्टत्वाद्वाक्यकृताव्याकृतोपासनस्य प्रकारान्तरत्वात्तस्माद्यथा
कर्मकाण्डेऽग्निहोत्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्ट्यते भिन्नाधिकारत्वात्तत्तत्कर्मणस्तथोप-
निषत्स्वपि भिन्नाधिकारत्वात्कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकरणभेदो न विरुध्यते ।
मन्त्रार्थे ब्राह्मणसंमतिं दर्शयितुमुपक्रमते—अनयोश्चेत्यादिना । तत्र वाक्ये
कथमज्ञत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—मन एवेति । जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति कामयमानस्य सर्वथैव बाह्यो जाया-
दिर्यदा न संपद्यते तदाऽध्यात्मजायादिसंपत्तिं दर्शयति—एतच्चाज्ञत्वच्छि-
मनआदिष्व्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकार्यत्वात् । यथा च बाह्यकामिन्यलाभे
सुप्तौ मनोविजृम्भितकामिनीमुपभुञ्जानोऽज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमपीत्यर्थः । तेषां च
कर्मणां फलं संसाराधिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शितमित्याह—तथा चेति । एकं
साधारणमज्ञं यदिदमद्यते द्वे देवानां हुतप्रहुते दर्शपूर्णमासौ वा प्राण्यस्य भोग-
साधनानि मनोवाक्प्राणलक्षणानि पश्चर्थमेकं तत्पय इति सप्तान्नसर्गो दर्शितः
श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यादिना । अत्रैकैको यजमान
एव विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठानात्सर्वस्य संसारस्य साक्षात्पारम्पर्याभ्यां
जनकत्वात्पितोच्यते । तेषु च सृष्टेष्वन्नेषु तस्य पितुरहमिदं ममेदमित्यात्मत्वा-
ध्यासेन मनआदिष्वितरेषु च संबन्धाध्यासेनावस्थानं संसारः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
एवं मन्त्रप्रदर्शिते निष्ठाद्वये ब्राह्मणसंमतिं दर्शयित्वा प्रकरणविभागं

१ च. °वासूपनिषत्स्वेकं । २ क. श. °त । स्वेना° । ३ ज. तेन भास्करेणपि । ४ घ. ड. ड.
°नस्यापकान्तत्वा° । ५ छ. ज. प्रकान्तत्वा° । ६ क. झ. °ध्यात्मं जा° । ७ घ. ड. च. ज. ठ. श्रीकि
स्वस्य । ८ ज. झ. °त्रैको ।

शा० भा० ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्या नाम त इत्यादिनाऽविद्व-
 भिन्दाद्वारेणाऽऽत्मनो याथात्म्यं स पर्यगादित्येतदन्तैर्भन्त्रैरुपदिष्टम् । ते
 ह्यत्राधिकृता न कापिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि,
 अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टमित्यादि विभज्यो-
 क्तम् । ये तु कर्मिणः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिज्ञोषिषवस्त्रेभ्य इत्-
 मुच्यते—अन्धं तम इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते न तु सर्वेषामित्यु-
 त्युच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मै-
 वाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति यदात्मै-
 कत्वविज्ञानं तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति ।
 इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः
 संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । यदैवं वितं देवताविषयं

आ० टी०—दर्शयति—ये तु ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना । अत्याश्रमिभ्य इति । उत्त-
 माश्रमिभ्य इत्यर्थः । साध्यसाधनभेदोपमर्देन यदात्मैकत्वविज्ञानं यस्मिन्सर्वाणि
 भूतान्यात्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तं पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च संसारनिवृत्तिफलकमुक्तं तन्न
 श्रौतेन स्मर्तेन वा कर्मणा केनचिदमूढः समुच्चिचीषति । अन्धं तम इत्यादौ तु
 समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा दृश्यते । ततः किमित्यत आह—तत्र च
 यस्येति । कस्य तर्हि ज्ञानस्य कर्मसमुच्चयः संभवतीत्यत आह—यदैवं विच-
 मिति । यच्चोक्तं भास्करेणेशा वास्यमिति मन्त्रे ब्रह्मविद्यायाः प्रकान्तत्वात्तस्या
 एव समुच्चिचीषया निन्दोच्यत इति । तदसत् । न हि प्रकृतमित्येतावता संब-
 ध्यते किंतु संबन्धयोग्यम् । शुद्धब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तु कर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दक-
 त्वान्नास्ति कर्मसंबन्धयोग्यता । किंच यस्मिन्निष्पन्नेऽपि फलस्य व्यवधानं संभा-
 व्यते तस्यैव सहकारिसमुच्चय इष्यते दर्शदरिह त्वैकत्वमनुपश्यतः को मोहः
 कः शोक इत्येकत्वदर्शनसमकालमेव मोहादिनिवृत्त्यभिधानात्त काळान्तरीयफ-
 लम् । ततो न सहकारिसमुच्चिचीषा । किंचास्या मन्त्रोपनिषदो ब्राह्मणे ब्राह्मणा
 विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेरिष्यमाणवेदने करणत्वेन संबन्धः
 प्रतीयते । तत्कथं दुर्बलेन प्रकरणेन सहकारितया संबन्धः प्रकल्प्यते । प्रधा-
 नस्य च विद्यायाः सहकारिसंबन्धविधित्सया निन्देत्यप्ययुक्तम् । अत एव
 चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रविरोधश्च समुच्चयश्च परेणापि नेष्यते । विरोधेनै च
 परिजहे तस्मात्कर्माविरुद्धदेवताज्ञानस्यैवात्र समुच्चयो विधित्स्यते । ननु देवता

१ च. 'ते यथा द' । २ झ. 'देरिवेह' । ३ घ. ड. ज. ठ. किंच ब्राह्मणा वि' । ४ क. ज.
 'च । अग्नीन्धनोपलक्षितकर्मस' । ५ ग. च. छ. ज. 'न चापाचक्रे त' । ६ ङ. 'न चापाचक्रे-
 ष' ।

अन्यदेवाऽऽहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

शां० भा० ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम् । विद्यया देव-
लोक इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकानुष्ठाननिन्दा समु-
च्चिचीषया न निन्दापरैवैकैकस्य पृथक्फलश्रवणात् । विद्यया तदारोहं-
न्ति । विद्यया देवलोकः । न तत्र दक्षिणा यन्ति । कर्मणा पितृलोक
इति । नहि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् । तत्रान्धं तमोऽदर्शना-
त्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या तां कर्म-
स्यर्थः । कर्मणो विद्याविरोधित्वात् । तामविद्यामाग्निहोत्रादिलक्षणामेव
केचलामुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततस्तस्मादन्धात्म-
कात्तमसो भूय एव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के कर्म । इतिवा ये उ
ये तु विद्यायामेव देवताज्ञान एव रता अभिरताः । तत्रान्तरफलभेदं
विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहित-
योरङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यदेवेत्यादि । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुर्वदन्ति
विद्यया देवलोको विद्यया तदारोहन्तीति श्रुतेः । अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा
क्रियते कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां
धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे
व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत एवमतो विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तदेतदुभयं

आ० टी०—ज्ञानस्य कर्मफलातिरिक्तफलभावात्समुच्चयो न संभवतीत्यत आह—
विद्यथेति । ननु समुच्चिचीषया निन्देति किमिति व्याख्यायते । अध्ययनविषे-
मोक्षाद्वर्कियवसानानुपपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात्प्रहाणार्थेव निन्दा किं
नेष्यते तत्राऽऽह—तयोर्ज्ञानकर्मणोरिति । न फलशब्दो मोक्षे रूढो मोक्षम-
निच्छतामपि समीहिते फलव्यवहारदर्शनात्ततो यो देवलोकादिमुपादित्सते
तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

१ 'विद्याया अन्य' । २ 'विद्यायाः । इ' । उच्यतेभाष्यस्याविमो पाठो । ३ इ. अ. ट. 'नोऽ-
विद्याविरोधाभावात् । ग. घ. ङ. ज. ठ. एतेष्विदं नास्तेव । ४ क. ख. 'इमितया जाभितै' । ग.
घ. ङ. 'ज्ञितायां जाभितै' । ५ ज. 'त्वात्कर्मणो निन्दा मुण्डगादिषु भूयते । इत्या ख्येते अहवा
प्रहृषाः प्रहा' । ६ म. 'पि वाञ्छितस' ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥
 अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।
 ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः ॥ १२ ॥
 अन्यदेवाऽऽहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥
 इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

शा० भा० सहैकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिण एवैकपुरुषा-
 र्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते—अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं
 स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया
 देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्व्यमृतमुच्यते यद्देवतात्म-
 गमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिधीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—
 अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवनं संभूतिः सा यस्यः कार्यस्य सा
 संभूतिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमविद्याव्याकृताख्याताम-
 संभूतिमव्याकृताख्यातां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मि-
 कामुपासते ये ते तदनु रूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्त्वस्मा-
 दपि भूयो बहुतरभिव तमः प्रविशन्ति य उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्य-
 गर्भाख्ये रताः ॥ १२ ॥

अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह—अन्यदेवेति ।
 अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादाणि-
 माद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः । तथा शान्यदाहुरसंभवादसंभूतेर-
 व्याकृतादव्याकृतोपासनाद्यदुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीति प्रकृतिलष इति
 च पौराणिकैरुच्यत इत्येवं शुश्रुम धीराणां वचनं ये नस्तद्विचचक्षिरे
 व्याकृताव्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भा०टी चित्तत्रा माया परमेश्वरस्योपाधिः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्व-
 रमित्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽत्रासंभूतिशब्देनोच्यते न ब्रह्म । तस्य निर्विकारस्य
 साक्षात्प्रकृतिर्वानुपपत्तेः । भास्कराभिमतस्तु परिणामवादस्तच्चात्रोक्ते निरस्त
 एवास्माभिः सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत्प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ-
 मानताऽप्युपपद्यते । फलं च कर्मोपासन इव प्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव
 दास्यति । ततो जडत्वात्प्रकृतेः फलदातृत्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुपपात्तिरित्यपि
 कुचोद्यमेव ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥
 हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
 तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

शां०भा०यत् एवमतः समुच्चयः संभूत्यसंभूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थ-
 त्वाच्चेत्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन विनाशो
 धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणाऽभेदेनोच्यते विनाश इति । तेन तदु-
 पासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यमर्भोपासनेन
 ह्यग्निमादिप्राप्तिः फलम् । तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यासंभूत्याऽव्याकृतोपा-
 सनयाऽमृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते । संभूतिं च विनाशं चेत्यत्रावर्णलो-
 पेन निर्देशो द्रष्टव्यः । प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधत् ॥ १४ ॥

मानुषदैववित्तसाध्यं फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयान्तम् । एतावती संसा-
 रगतिः । अतः परं पूर्वोक्तमात्मैवाभूद्विजानत इति सर्वात्मभाव एव सर्वेष-
 णासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र
 प्रकाशितः । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य
 प्रकाशनेऽत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकमुपयुक्तं तत्र निषेकादिश्मशानान्तं कर्म
 कुर्वन्नाविषेधो विद्यया सहापरब्रह्मविषयया तदुक्तं विद्यां चाविद्यां च
 यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति ।
 तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्युच्यते—तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्यो य
 एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष एतद्बुभयं सत्यं ब्रह्मो-
 पासीनो यथोक्तकर्मकृच्च यः सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं
 याचते हिरण्यमेन पात्रेण । हिरण्यमभिव हिरण्यं ज्योतिर्भयमित्येतत् ।
 तेन पात्रेणेवापिधानभूतेन सत्यस्यैवाऽऽदित्यमण्डलस्यस्य ब्रह्मणोऽपिहि-
 तमाच्छादितं मुखं द्वारं तत्त्वं हे पूषन्नपावृण्वपसारय सत्य-

भा०टी० विस्तरेणैकमर्थजातं संक्षिप्तोपेक्षंहरति—मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना ।
 शरीरपाटवं गौभूहिरण्यादिताधनसंपत्तिश्च मानुषं वित्तम् । वैवं वित्तं देवता-

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते षश्यामि योऽसा-
वसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृ-
तमथेदं भरमान्तं शरीरम् ।

शा० भा० धर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा
तस्मै मह्यमथवा यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उप-
लब्धये ॥ १५ ॥

पूषन्निति । हे पूषन् । जगतः पोषणात्पूषा रविस्तथैक एव ऋषति
गच्छतीत्येकर्षिः । ह एकर्षे । तथा सर्वस्य संयमनाद्यमः । हे यम ।
तथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः । हे सूर्य । प्रजापतेर-
पत्यं प्राजापत्यः । हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन्स्वान् । समूह,
एकी कुरु, उपसंहर ते तेजस्तापकं ज्योतिः । यत्ते तत्र रूपं कल्याणतम-
मत्यन्तशांभनं तत्ते तवाऽऽत्मनः प्रसादात्पश्यामि । किंवाहं न तु त्वा भृत्यव-
धाचे । योऽसावादित्यमण्डलस्थो व्याहृत्यवयवैः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूर्ण
वाऽनेन प्राबुणद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पुरि शयनाद्वा पुरुषः
सोऽहमस्मि भवाषि ॥ १६ ॥

वायुरिति । अथेदानीं मम परिष्वतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं
हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकपनिलममृतं सूत्रात्मानं प्रतिपद्यता-
मिति वाक्यशेषः । लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्म्मसंस्कृतमुत्क्रामतिवति द्रष्टव्यम् ।

आ०टी० ज्ञानमुत्तरग्रन्थस्य संबन्धामिवित्सयाऽर्थविशेषमनुवदति—तत्र निषेकादी-
त्यादिना । तदुक्तमिति तं प्रत्युक्तं मन्त्रेण विद्या चेयादिनाऽऽगेक्षिकामृत्वं
फलमित्युक्तमस्माभिरिति ॥ १५ ॥

व्याहृत्यवयव इति । तस्य भूरिति शिरः, भुव इति बाहुः । सुवरिति
प्रतिष्ठा । पादावित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ च. सच्चधर्मस्तस्मै । यद्यप्ययमेव पाठो मूलानुसारेण समीचीन इति भाति तथाऽपि च.
व्यतिरिक्तपुस्तकेषु सत्यधर्मा तस्मै, इत्येव पाठ उपलब्धः । स, एव शंकराचार्याभिप्रेत इति गम्यते ।
कृत इति चेदुच्यते—मूले सत्यधर्माथेति पदं वर्तते । तत्तु भाषाया वैयाकरणरीत्या न सिध्यति किं
तर्हि धर्मादनिकेत्वादिपि पाणिनिसूत्रेण समासान्तानिचप्रत्ययेन भाव्यम् । तथा च सत्यधर्मण इति
स्यादत आचार्यैः सत्यधर्माथेत्स्याऽऽर्थेऽप्रदर्शनार्थं भाष्येऽनिजन्तसत्यधर्मशब्दस्य प्रथमैकवचनस्य
प्रदर्शित्वादिति ज्ञेयम् । १ ज. 'वः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्टया प्रत्यक्षः पु' । ३ च. 'वरिति बाहुः सु' ।

ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्निश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

शां० भा० मार्गधाचनसामर्थ्यात् । अथेदं शरीरसमो हुतं अश्वान्तं भूयात् ।
ओमिति । यथोपासनसोमतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनो-
च्यते । हे क्रतो संकल्पात्मक स्वर यन्मम स्मरन्व्यं तस्य कालोऽयं प्रत्यु-
पस्थितोऽतः स्मरैतावन्तं कालं भावितं कृतमग्ने स्मर यन्मया वास्यप्रभृत्य-
नुष्ठितं कर्म तच्छ स्मर । क्रतो स्मर कृतं स्मरोऽपि पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ १७ ॥

पुनरन्धेन मन्त्रेण मार्गं याचते-अग्ने नयेति । हेऽग्ने नय गमय सुपथा
शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्वि-
ण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागदलक्षणेनातो याचे त्वां पुनः पुनर्गमना-
गमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय कर्मफलप्रोगाथेत्यर्थः ।
अस्मान्यथोक्तकर्मफलविशिष्टान्निश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि
प्रान्नानि वा विद्वान्ज्ञानम् । किञ्च युयोधि वियोजय विनाशवास्मद-
स्मत्तो जुहुराणं कुर्वन् वञ्चनात्मकमेनः पापम् । ततो वयं विशुद्धाः
सन्त इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं वे न शक्नुम परि-
चर्या कर्तुं भूयिष्ठां बहुतराम् । ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम
नमस्कारेण परिचरेमेत्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं
कुर्वन्ति । अतस्त्वन्निराकरणार्थं संक्षेपतो विचारणा करिष्यामः । तत्र
तावत्किनिमित्तः संशय इत्युच्यते । विद्याशब्देन मुख्य्या परमात्म-
विद्यैव कस्मान्न गृह्यतेऽमृतत्वं च । ननुक्तावाः परमात्मविद्यायाः
कर्मणश्च विरोधात्सङ्घट्टयातुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते ।
विरोधाविरोधयोः शास्त्रममाणकत्वात् । यथाऽविद्याऽपुष्टानं विद्यो-
पासनं च शास्त्रममाणकं तथा ताद्वेरोधाविरोधावाप । यथा च
न हिस्थात्सर्वा भूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव वाच्यतेऽ-

आ०टी०मन्त्रान्पदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारकारभते-अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्या-
दिना । अमृतत्वं चेति । अमृतत्वं च मुख्यमेव कस्मान्न गृह्यत इति संब-
न्धः । शास्त्रीययोज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधो शास्त्रीयावेव शास्त्रेण तर्कमात्रे-

१ व. क. ख. छ. ठ. °कम° । २ ग. ब्रह्मैव ओमित्युच्य° । ३ क. ख. ग. °मग्ने स्म° ।
४ क. ख. ग. ज. ट. °स्तन्निरार° । ५ प्र. ज. ट. छ. °स्यात्सर्वम्° । एतदन्वयपुस्तकेषु सर्वा,
इत्येव पाठो दृश्यते । अतः सर्वाणीत्यर्थकसर्वा, इतिपदव्यतितावाक्यस्य श्रुतिस्थत्वमनुमयिते ।

युयोध्यस्मज्जुहुराजमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इत्युपनिषत् ॥ इति बाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥

ॐ पूर्णमदः० शिष्यते ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आ० भा० ध्वरे पशुं हिंस्यादिति । एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात् । विद्याकर्म-
णोश्च समुच्चययो न दूरमेवे विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति श्रुतेः ।
विद्यां चाविद्यां चेति वचनादविरोध इति चेन्न । हेतुस्वरूपफलाविरोधान् ।
विद्याविद्याविरोधयोर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविद्यानादविरोध एवेति चेन्न ।
सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रये स्यातां विद्याविद्ये इति चेन्न ।
विद्योत्पत्तावविद्याया ह्यस्तत्त्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः । न ह्यग्निरुष्णः
प्रकाशश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाऽऽश्रये शीतोऽ-
ग्निरप्रकाशो वेत्याविद्याया उत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वा । यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः । अविद्यासंभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्ति-

आ० टी० णेति परेणोक्ते सिद्धान्ती शास्त्रसिद्ध एव विरोध इत्याह—न दूरमेवे
इति । विपूची नानागती विद्याविद्ये दूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्धे इत्यर्थः ।
सहसंभवानुपपत्तेरिति । काऽनुपपत्तिः । काठके विरोधश्रवणात् । तद्वत्-
विद्याविद्ययोर्विरोधोऽस्तु । इह त्वाविरोधश्रवणादविरोधो मविष्यतीति न
वाच्यम् । विरोधाविरोधयोः सिद्धत्वेन विकल्पासंभवाद्दुदितानुदितहोमयोर्हि
पुरुषतन्त्रत्वाद्युक्तो विकल्प इत्युक्तं, तर्ह्यविरोध एवास्तु समुच्चयविधिभलादिति
चेन्न । मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः शुक्तिविद्याविद्ययोरिव सहसंभवानुपपत्तेः समु-
च्चयविधिरसिद्धः । सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वलादविरोधावगमोऽविरोधावगमाच्च
समुच्चयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्मादित्यर्थः । सहसंभवानुपपत्तावपि क्रमेणै-
काश्रये विद्याविद्ये स्यातामिति चेद्यादि पूर्वमविद्या पश्चात्तु विद्येति क्रमस्तर्हि-
प्यत एव । यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह—न विद्योत्पत्ताविति । पूर्वसिद्धाया
अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वादभ्यस्याश्चोत्पत्तौ कारणसंभवानुमूलाभावेन भ्रमसं-
शयाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्या कर्म
तु भविष्यति विदुषोऽपि व्याख्यानभिक्षाटनादिदर्शनादित्याशङ्क्योऽऽह—अवि-
द्यासंभवादिति । चोदनाप्रसूकानुष्ठानं हि कर्म ज्ञानेन सह तव समुच्चिचीषितं

शां० भा० मवोचाम । अमृतमश्नुत इत्यापोक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्म-
विद्याग्रहणे हिरण्येनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्माद्दुपा-
सनया समुच्चयो न परमात्मविज्ञानेनेति यथाऽस्माभिव्यारूपात एव
मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ बाजसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यं संपूर्णम् ॥
॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० टी० ब्रह्मात्मैकत्वं तु साक्षादनुभवतो न चोदना संभवति कामाभावात्कामिनो
हि सर्वाश्चोदनाः ।

अकामिनः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् ।

यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ इति स्मरणात् ।

विद्वच्छरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रयकर्मशेषानिमित्तं तु विदुषो भिक्षाटनादि न
कर्म, चोदनाभावान्किंतु यावत्प्राणशरीरसंयोगभावि तत्कर्माभासं तच्च विद्वान्
स्वगतं मन्यते । कर्माध्यासोपादानाविद्याया असंभवाच्चैव किञ्चित्करोमीति प्रत्यया-
च्छेति भावः । यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गृह्यते । विद्याशब्देन
च परमात्मविद्येति तत्राऽऽह—अमृतमिति । मुख्यामृतत्वग्रहणे हिरण्ययादिम-
न्त्रेण द्वारमार्गायाचनमनुपपन्नं स्यात् । न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्र ब्रह्म
समश्नुत इत्यादिश्रुतैः । ततो मुख्यार्थबाधाद्गौणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः ।
अस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः ॥ १८ ॥

ईशाप्रभृतिभाष्यस्य शांकरस्य परात्मनः ।

मन्दोपकृतिसिद्धचर्चं प्रणीतं टिप्पणं स्फुटम् ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृता वानसनेयसंहितोपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथैशावास्यभाष्यमुवटार्यकृतम् ।

ॐ । समाप्तं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते । ईशा वास्यं
 तिस्रोऽनुष्ठुभः । दध्यङ्कथर्षण ऋषिः । एवं शिष्यं पुत्रं वा गर्भाधाना-
 दिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीनवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्त्यनुष्ठु-
 तयज्ञमपापं निःस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकलिवर्षं सुमुक्षुमुप-
 सन्नं शिक्षयन्नाह—ईशा वास्यमिदं सर्वमिति । ईशा ऐश्वर्यं किपि तृतीया-
 न्वस्यैतद्रूपं यदीशाऽनेन वास्यं वासनीयं ममेदमित्यनया भावनयाऽऽ-
 च्छादनीयमिदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिशति । यत्किंच यत्किंचशब्दो
 भिन्नक्रमः । किंच यज्जगत्यां पृथिव्यां जगज्जंगमादि स्वस्वामिसंबन्धा-
 लिङ्गितं स्यात्तेजानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगा-
 न्भुञ्जीथा अनुभवेः । सा गृधः । गृधु अधिकाङ्क्षायामिति माऽभिका-
 ङ्क्षय मा कृथा ममेदमिति । किं कारणं कस्य स्विद्धनं स्विदिति निपा-
 तो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपीत्यर्थ इत्याभिप्रायः ।
 सर्वान्पययथार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा स्त्रियं पातेरन्यथा
 भुङ्क्तेऽन्यथा पुत्रोऽन्यथा भ्रौघूर्णकः । तथा च कटककेयूरकुण्डलादीन्य-
 लंकरणान्यन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्यस्य
 यः स्वस्वामिसंबन्धो ममेदमिति बुद्धिः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य
 योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह—
 कुर्बन्नेव । कुर्बन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानीह लोके जिजीविषेज्जिजीविषे-
 रिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जीवितुमिच्छेः पथ्यहित-
 मितभक्षणेन शतं समा इत्युपलक्षणार्थम् । एवं त्वायि तवेति विभक्तिव्य-
 त्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोरस्तीतः प्रकारादन्यथा मुक्ति-
 र्नास्ति । एतदुक्तं भवति—यथा स्वर्गमाप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति
 न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन भवितव्यम् । अथ कथं
 मुक्तेः प्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याऽऽह—न कर्म लिप्यते नरे । न हि मुक्त्यर्थं
 कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये संवध्यते । मुक्तिदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् ।
 तथा च बृहदारण्यकम्—तस्मैतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण

उवटार्थकृतम्-

तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति । विधिदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति ।
अनेनैवदर्शयन्ति-यावदिच्छाप्राप्तिसत्तावत्कर्मस्वाधिकार इति ॥ २ ॥

इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्दन्ते-असुर्या
नाम । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुराणां स्व-
भूता एवंसंज्ञकास्ते लोकाः । अन्येन तमसाऽज्ञानलक्षणेन तमसाऽऽवृताः
संवृतास्त्राँकांस्ते जनाः प्रेत्य मृत्वाऽपि गच्छन्ति । ये के चाऽऽत्म-
हनो जनाः । ये जना आत्मानं निघ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतानि हि
नूनं कर्माणि कुर्वन्ति ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा जायन्त एवं महतीं
विनष्टिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

इदानीं यमनियमवतां मुमुक्षुणां यथाभूतं परं ब्रह्म, आत्मत्वेनोपास्यं
तदाह-उक्तं च-'अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य इदं सर्वं च मनमयम् । मयि विद्या
संमुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धनी' इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुब्धदनेजदच-
लत्तत्त्वमस्ति । एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण मनसो जवीयः । मनस्ता-
वच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनदेवा
आप्नुवन् । न चैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः । सूक्ष्मत्वात् पूर्वमर्शत् ।
रिशतिर्हिसाकर्मा । पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानं सदर्शद्विशतीति रिशन्न रिशदर्शत् ।
धातोरिकारलोपश्छान्दसः । इकारलोपे कृतेऽर्शब्दव्यविनश्यदास्तेऽ-
चादिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतस्तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च
धावतोऽन्यान्पुरुषादीनत्येत्यत्क्रिय गच्छति तथा तिष्ठत्सर्वत्र स्थितं
सर्वगतत्वं सर्वशक्तित्वमनेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । यस्मिन्नापः
कर्माणि मातरिश्वा वायुर्दधाति स्थापयति सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमा-
दीनि समिष्टयजुषि वायौ स्थाप्यन्ते रवाहा वातेधा इति वायुप्रतिष्ठत्वाभि-
धानात् । समिष्टव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति
यागहोमदानानां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्याथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति-तदेजति ।
अनुष्टुभस्तिस्त्रः । तदेव सर्वरूपेणावस्थितं सदेजति कम्पवद्भवति क्रिया-
वद्भवति तदेव नैजति न चलति स्थावररूपावस्थितं तद्दूरे तदेव दूर
आदित्यनक्षत्रादिरूपेण । तद्वन्तिके तदेव चान्तिके पृथिव्यादिरूपेण
सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येदर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य
विज्ञानघनरूपेणान्तर्दध्यत* आस्ते तद् सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव

सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतो जडरूपेण व्यवस्थितमास्ते चेतनाचे-
तनरूपमनन्तं सर्वगतं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्चिरादिचिन्तनं
नास्तीति केचिदाहुरिहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचे-
तनान्घात्मन्घात्मन्येवानुपश्यति मध्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न
मद्वयतिरिक्तान्यहमेव परं ब्रह्म सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमवस्थितमव्यति-
रिक्तं पश्यति ततो न विचिकित्सति । एवं पश्यतो योगिनो हि सर्वाणि
भूतानि परब्रह्मरूपाण्यात्मलंस्थितानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वा-
दित्यतो विचारो निवर्तते ॥ ६ ॥

किंच—यस्मिन्सर्वाणि । यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतानि चेत-
नाचेतनान्यात्मैवाभूत्संभवति विजानत आत्मैवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्येवमदिवाक्यविचारणावधृतविज्ञानस्य कृतचेतसोऽवस्थाविशेषे तत्र
तस्यामवस्थायां योगिनः को मोहः कः शोको न कश्चिदपीत्यभिप्रायः ।
शोकमोहावपरिज्ञातत्वस्य भवतो नैकत्वमनुपश्यतो ध्यायतः ॥ ७ ॥

स पर्यगात् । जगती । एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं
शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिमकायं न धिद्यते कायः शरीरं यस्य
स तथोक्तोऽव्रणं काथरहितत्वादेवास्त्राविरं स्नायुरहितमकायत्वमेव शुद्ध-
मनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविषाकाशयैरसंपृष्टमकायम-
व्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्त इत्यदोषः ।
इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथाऽऽत्मोपासनायुक्तस्य फलमाह—यश्च कविः
क्रान्तदर्शनो मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वर्यभूः
स्वर्यं ज्ञानालाङ्घ्यरूपेण भविता याथातथ्यतोऽर्थान्वयदद्याद्यथास्वरूपम-
र्यान्विहितवान् । तथैकस्वस्वामिलवन्धैर्यैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् ।
शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः सभाभ्योऽयोवानन्तवर्षमाप्तये च कर्म कृतवान् ।
ननु कर्मजाड्याह्लोकः कर्मवानेव भवति । सस्यमात्मलंस्कारकं तु कर्म
ब्रह्मभावजनकं स्वात्तस्वात्सोऽपि गच्छति शुक्रवकायं ब्रह्म ॥ ८ ॥

इह उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते—अन्धं तमः । षडनुष्ठुभो लोकाय-
तिकाः प्रसूय निम्बन्ते येषामेतत्सर्वं जलमुद्बुद्बु इवज्जीवा मद्शक्तिवर्द्धि-
ज्ञानमित्यन्धं तमः प्रविशन्ति । ये चासंभूतिमुपासते सुतस्थ सतः पुनः
संभवो नास्त्यतः शरीराग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव न हि विज्ञानात्मा कश्चि-

दनुच्छिन्तिधर्माऽस्ति यो यमनियमैः संबध्यते । एवं येऽध्वानमुपासते तेऽज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततोऽपि भूयो बहुतरंभिवानर्थकमन्त्रं तमः प्रविशन्ति । ये उ उकारः कर्मोपग्रहणार्थाय । ये संभूत्याभिव रता आत्मैवास्ति नान्यत्किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखा बत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंबन्ध इत्यभिप्रायः । स्वबुद्धिफलशुता विभावयन्त आत्मज्ञानमात्र एव रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः संभवात्संभवपरिज्ञानादन्यदाहुः फलसंभवादसंभवपरिज्ञानात् । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां वचांसि ये धीरा नोऽस्मानं तद्ब्रह्म विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

संभूतिं च । समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म विनाशं च विनाशे च शरीरं यो योगी तदुभयमेव वेद जानाति सहैकीभूतं शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्णं संभूत्याऽऽत्मज्ञानेन विज्ञानेनामृतमश्नुतेऽमृतत्वं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां स्वर्गार्थानि कर्माण्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति ततोऽपि ते भूय इव बहुतरं तमः प्रविशन्ति । ये पुनर्विद्यायामेव रता आत्मज्ञान एव त्यक्तकर्माणो रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुर्विद्याया आत्मज्ञानादन्यच्चाऽऽहुरविद्यायाः कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

विद्या च । आत्मज्ञानं चाविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सहैकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं चैकीकृत्याविद्याया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्णं कृतकृत्यो भूत्वा विद्याया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपाओत्तरकाले यद्भवति तदाह-वायुरनिलम् । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश बहभूतानि पञ्च जीवात्मैक एव सप्तदशलिङ्गमैकतण्डुलम् । वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यतेऽमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति भवति भवति । कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं-योगिन आलम्बनभूतभक्षरं कथयते-ॐ नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति । क्रतो स्मर । योऽ-

शिर्षस्य चर्यादारभ्य परिचरितः स मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते । हे क्रतो मां स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते । क्रतो स्मर*क्त्रिवे स्मर क्लृप्ताय लोकाय स्मर कुर्वं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

अग्ने नय । हेऽग्ने नय सुपथा देवयानेग मार्गेण राघे मुक्तिलक्षणाद्य धनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वाञ्जानानो युयोधि पृथक्कुरु च प्रतिबन्धकमेनः । यतो बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मो व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

इदानीमादित्योपासनमाह—हिरण्यमेन पात्रेण । यद्यपि हिरण्यरूपेण पात्रेण पिबन्त्यस्मिन्नवस्थितान्तरसान्द्रमय इति पात्रं मण्डलं मण्डलेन सत्य-स्याविनाशिनः पुरुषस्यापिहितमन्तर्हितं मुखं शरीरं तथाऽपि योऽसावा-दित्ये पुरुषो योगिभिरुपलभ्यते सोऽसावहमस्मि । इत्थं चोपासनां कुर्यात् । ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । खामिति रूपानिर्देशः । आकाशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् । आत्मत्वेन मनोभूरचेतन आकाशश्चेतनस्त्वात्मा तद्यथा विज्ञानघनानन्दं ब्रह्म तत्राऽऽनन्दप्रतिपादकं वाक्यं तथा स यो मनुष्याणां राज्ञः समृद्धो भवतीत्युपक्रम्यथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्द इत्यन्तम् । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति—एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्युपक्रम्य द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति—तद्यथा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टित्यादि । तथा सत्यसंकल्पपादयोऽस्य गुणाः श्रूयन्ते सत्वसंकल्पः सत्यधृतिरित्यादयः । एवं तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सामान्या-द्याकाशशब्देनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादित्ययमेव ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वज्रटभट्टोपाध्यायात्मजसकलनिगमविच्चूडामणिश्रीमदुवटभ-
ट्टार्यविरचिते भीयजुर्वेदस्य वाजसनेयपञ्चदशभेदावान्तरमाध्वं-
दिनशाखासंहितामन्त्रार्थप्रकाशभाष्ये चत्वारिंशत्तमोऽ-

ध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तमिदमुच्यार्थभाष्यम् ॥

* क्लीबेति वा ।

१ क. मनसि वासनारूपेणावस्थितिः । सं । २ क. *खं सुषिरं । ३ क. *न तद्वर ।

अथ ब्रह्मानन्दकृतमीशावास्यरहस्यम् ।

ॐ येनाऽऽत्मना परेणेशा व्याप्तं विश्वं चराचरम् ।
सत्यज्ञानस्वरूपेण तदेवाहं सदात्मकम् ॥ १ ॥
ईशावास्याद्यो मन्त्रा न कर्मप्रतिपादकाः ।
अखण्डैकरसे शुद्धे ब्रह्मण्येव समन्विताः ॥ २ ॥
कर्मसंबोधका वेदा न च ते ब्रह्मबोधकाः ।
इति मीमांसकाः प्राहुस्तन्न सत्यं कथंचन ॥ ३ ॥
अकर्मशेषमात्मानं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
अशरीरं सदा मुक्तं नित्यं शुद्धस्वभावकम् ॥ ४ ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च निष्कलं निष्क्रियं ध्रुवम् ।
बोधयन्ति यतः सत्यं सर्वे वेदाः षडङ्गकाः ॥ ५ ॥
अत एव हि ते मन्त्रा ब्रह्मतत्त्वप्रबोधकाः ।
ईशा ईशेन संख्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥
घासितं भुवनं सर्वं सत्यमेवं श्रुतिर्जगौ ।
यार्त्तिकचित्सर्वमेवेदं जगत्यामुपलक्षणम् ॥ ७ ॥
जगद्ब्रह्मैव परमं ब्रह्मैवेदमिति श्रुतेः ।
यस्माद्ब्रह्मात्मकं सर्वं तस्मात्त्यक्तेन सर्वदा ॥ ८ ॥
पालयेथाः स्वमात्मानं स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।
त्यागशब्देन चाप्यत्र संन्यासः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥
संन्यस्य सर्वकर्माणि ब्रह्मैवास्मीति भावयन् ।
रक्षणीयः स्वयं चाऽऽत्मा संसारादङ्गकल्पितात् ॥ १० ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वं धनं नैवास्ति कस्यचित् ।
गृधि वै धनविषयां मा कार्षीस्त्वं कथंचन ॥ ११ ॥
स्विदित्यनर्थको वाऽत्र चाऽऽक्षेपो वा भविष्यति ।
आत्मभिन्नं परं स्वं किं कस्यचिद्विद्यते धनम् ॥ १२ ॥
सुगन्धचन्दनेनैव दुर्गन्धश्छाद्यते यथा ।
नामरूपात्मकं विश्वमात्मनाऽऽच्छादितं तथा ॥ १३ ॥
तस्मादात्मैव द्रष्टव्यः श्रोतव्यः सर्वदैव हि ।
इत्येष एव वेदार्थः प्रथमो वै निरूपितः ॥ १४ ॥

इत्येको मन्त्रो व्याख्यातः ॥

सर्वकर्माणि संन्यस्य मन्तव्यः परमेश्वरः ।
 तदशक्तस्य कर्माणि कर्तव्यानि श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रादिकर्माणि व्यवहारान्सदा नरः ।
 कुर्वन्शीघ्रितुमिच्छेद्देवातं संवत्सरान्स्वयम् ॥ २ ॥
 तावद्धि पुरुषस्याऽऽयुः श्रुतायुरिति च श्रुतेः ।
 एवं प्रकारे तु त्वयि नरमात्राभिमानिनि ॥ ३ ॥
 प्रकारान्तरं नैवास्ति न कर्म लिप्यते यथा ।
 ईश्वरार्पणकुद्धया तु कर्म कुर्वन्न लिप्यते ॥ ४ ॥
 प्रसीदति पशो ह्यात्मा शुद्धान्तःकरणे स्वयम् ।
 इति द्वितीयमन्त्रार्थः सम्यगेव निरूपितः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयो मन्त्रो व्याख्यातः ।

अविचेकाजु संसारो विवेकाक्षैव विद्यते ।
 अविचेकनिवृत्त्यर्थं मन्त्रोऽयं संपवर्तते ॥ १ ॥
 आत्मज्ञानमुपेक्ष्यथ देवा ये भोगलम्पटाः ।
 असुरा एव ते ज्ञेया आत्मयर्मबाहिष्कृताः ॥ २ ॥
 येऽन्यथा सन्तमसात्मानमकर्तारं स्वयंप्रभम् ।
 कर्ता भोक्तेति मन्थन्ते त एवाऽऽत्महनो जनः ॥ ३ ॥
 स्वात्मानः स्वस्वसुप्तस्य विरस्करणहेतुतः ।
 अदर्शितस्वप्नेनैव चान्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ ४ ॥
 मेत्य केहं परित्यज्य संसरन्ति पुनः पुनः ।
 ये के च परमात्मानं न जनन्ति परानपसम् ॥ ५ ॥
 योऽन्यथा सन्तमसात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चौरेणऽऽत्मापहारिणा ॥ ६ ॥
 इति काव्यं श्रुतिः यस्मिन् सत्यमेतद्ध संशयकः ।
 अग्निं सच्छन्ति पापे तु ज्ञानाभावे न पश्यन्तः ॥ ७ ॥
 तस्माज्ज्ञानं पुरुस्कृत्य संन्यसेदित्थं बुद्धिमान् ।
 स्वात्मानं परमं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मकथनार्हः ॥ ८ ॥

इति तृतीये मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कर्माणि तत्परं तत्तु पूर्वमन्त्रेण कीर्तितम् ।
 तदर्थमिति तत्परं चतुर्थोऽयं मन्त्रोऽयम् ॥ १ ॥

ईशावास्यरहस्यम् ।

अनेजत्परमं तत्त्वं स्वतन्त्रलनवर्जितम् ।
 एजृ कम्पन इति च धात्वर्थोऽपि तथाविधः ॥ २ ॥
 अचलं सत्परं ब्रह्म नित्यमुक्तस्वभावकम् ।
 एकमेवाद्वितीयं च सत्यज्ञानस्वरूपकम् ॥ ३ ॥
 संकल्पलक्षणाश्वास्मान्मनसो वेगवत्तरम् ।
 नैनत्तत्त्वं प्राप्तवन्तो देवा ये चक्षुरादयः ॥ ४ ॥
 पूर्वमेव हि संव्यासं व्योमवन्निर्गलं परम् ।
 तद्भावतोऽन्यान्वेगेन सर्वान्द्वयाभ्यैव तिष्ठति ॥ ५ ॥
 तस्मिंस्तिष्ठति पूर्णोऽस्मिन्परे ब्रह्मणि केवले ।
 अपः कर्माणि सर्वाणि मातरिश्वा दधाति च ॥ ६ ॥
 अन्तरिक्षे स्वयं याति सूत्रात्मा पवनः स्वयम् ।
 कर्म चैतत्फलं चैव धास्यत्येव सर्वदा ॥ ७ ॥
 इति संक्षेपतो मन्त्रश्चतुर्थोऽपि समाप्तितः ।
 प्रसीदतु परो देवः सर्वभूतमुहाशयः ॥ ८ ॥
 इति चतुर्थो मन्त्रो व्याख्यातः ।
 न मन्त्राणां जामितादिदोषः कश्चन विद्यते ।
 उक्तमेव वदत्यर्थं ब्रह्मतत्त्वप्रकाशकम् ॥ १ ॥
 दुर्विज्ञेयं परं ब्रह्म सत्यज्ञानमनन्तकम् ।
 निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निश्चलनम् ॥ २ ॥
 अमृतस्य परं सैतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ।
 इति वाक्यं यतः शास्ति ब्रह्म सत्त्वं पुनातु मम ॥ ३ ॥
 तदेजति परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
 साकारं माक्षया भाति निराकारं तु वास्तवम् ॥ ४ ॥
 उपाधिचलनेनैव चलनं तु विभाव्यते ।
 तन्नैजति परं ब्रह्म निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
 तच्च दूरं परं ब्रह्म सर्वदैवाविवेकिनाम् ।
 अप्राप्यत्वात्परं ब्रह्म वर्षकोटिभूतैस्मि ॥ ६ ॥
 तदेव ह्यन्तिके ब्रह्म स्वात्मरूपं विवेकिनाम् ।
 तद्ब्रह्माभ्यन्तरे ब्रह्म कार्यकारणवस्तुनः ॥ ७ ॥

विश्वातीतं परं ब्रह्म विश्वस्याभ्यन्तरे स्थितम् ।
 नीरूपं सर्वगं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मवन्धनात् ॥ ८ ॥
 इति पञ्चममन्त्रोऽयं समासेन निरूपितः ।
 मायातीतं परं शुद्धं रहस्यं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
 इति पञ्चमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

तद्ब्रह्म परमं शुद्धं कर्मणा नैव लभ्यते ।
 कर्मत्यागी परं ब्रह्म प्राप्य सम्यक्प्रमुच्यते ॥ १ ॥
 कर्मणा लभ्यते ब्रह्म ज्ञानान्नैव तदाप्यते ।
 इति मीमांसकाः प्राहुस्तेषां पक्षो निरस्यते ॥ २ ॥
 यस्तु सर्वाणि भूतानि परिव्रष्टु स्वयमेव हि ।
 तानि सर्वाणि भूतानि स्वस्मिन्नेव प्रपश्यति ॥ ३ ॥
 सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतगुहाशयम् ।
 तस्मादेव तु विज्ञानान्न चैव विचिकित्सति ॥ ४ ॥
 स्वस्वरूपपरिज्ञानात्संदेहं न करोत्ययम् ।
 माध्यंदिनस्य पाठे तु व्याख्यानं परिकीर्तितम् ॥ ५ ॥
 घृणा दया जुगुप्सा वा जायते भेददर्शिनः ।
 न तु निर्भेदमद्वैतमात्मैकत्वं प्रपश्यतः ॥ ६ ॥
 इति षष्ठोऽपि मन्त्रोऽयं समासेन मयोदितः ।
 अनेन प्रीयतां देवः सर्वभूतगुहाशयः ॥ ७ ॥
 इति षष्ठो मन्त्रो व्याख्यातः ।

परिव्राडेव तद्वेत्ति स्वात्मानं प्रकृतेः परम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु सप्तमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 यश्च संपश्यते ज्ञानं स वेत्ति परमेश्वरम् ।
 इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं तु शब्दोऽयं प्रवर्तते ॥ २ ॥
 यस्मिन्ब्रह्मस्वरूपे तु निर्विकल्पे परेऽव्यये ।
 सर्वाण्यात्मैव संवृतं ब्रह्मतत्त्वं विजानतः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मैव सकलं विश्वमहमस्मीति तत्पदम् ।
 पद्यते गम्यते नित्यं स्वस्वरूपं स्वयंप्रभम् ॥ ४ ॥
 शोकमोहादिसंबन्धस्तस्मिन्नैव तु विद्यते ।
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥

अविद्याकार्यनिर्मुक्ते संविद्रूपे परात्मानि ।
शोकमोहादिसंबन्धः कथं ब्रह्मणि भाव्यते ॥ ६ ॥
इत्ययं सप्तमो मन्त्रः स्वरूपप्रतिपादकः ।
सोऽहमस्मि स एवाहं ब्रह्मैवास्मीति वाक्यतः ॥ ७ ॥

इति सप्तमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

ब्रह्माऽऽत्मा सकलं विश्वं तस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवाज्ञानवशादेव चाष्टमोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
आत्मानं सर्वगं शुद्धं निरूपयितुमञ्जसा ।
आप्नोति सकलं कार्यं तस्मादात्मेति गीयते ॥ २ ॥
स पथगात्परो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ।
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ३ ॥
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
इति मन्त्रो यतः शास्ति तस्माद्भेदो न विद्यते ॥ ४ ॥
निर्विभागः स्वयंज्योतिरात्मैव सकलं जगत् ।
शुक्लज्योतिःस्वभावोऽयं नित्यचिन्मात्रविग्रहः ॥ ५ ॥
लिङ्गदेहविनिर्मुक्तः सर्वभूतगुहाशयः ।
एकीभूतः स्वयं चाऽऽत्मा सर्वं व्याप्य प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥
तमात्मानं परं शान्तं देहत्रयविषर्जितम् ।
निरिन्द्रियं परं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ७ ॥
मायापाशविनिर्मुक्तं धर्माधर्मविषर्जितम् ।
मनसोऽपि नियन्तारं सर्वसाक्षिणमव्ययम् ॥ ८ ॥
उपर्युपरि सर्वेषां भवितारं स्वयंभुवम् ।
विभुं सर्वात्मकं ज्ञात्वा मुक्त एव भवत्यसौ ॥ ९ ॥
अथवा स परो देवः सर्वव्यापी निरञ्जनः ।
सर्वगः सकलं व्याप्य स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ १० ॥
व्यवहारेऽपि शुद्धोऽसौ देहद्वयविषर्जितः ।
धीजधर्मविनिर्मुक्तो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥
परिभवति कार्याणि परिभूः स्वयमेव हि ।
स्वातन्त्र्येण भवतीति स्वयंभूः पारविश्वदृक् ॥ १२ ॥

ईशावास्यरहस्यम् ।

यायातथयत् स्रवाभं कर्तव्यार्थान्स्वयं प्रभुः ।
 आश्वतीभ्यः समाभ्यश्च प्रजापतिभ्य एव हि ॥ १३ ॥
 प्रजाभ्यश्च विश्वज्यैव दत्तवान्परमेश्वरः ।
 कदेवं परस्मात्प्रानं त्रित्थमुक्तस्वभावकम् ॥ १४ ॥
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुक्त एव भवत्ययम् ।
 इत्येवमष्टमो मन्त्रः सम्यगर्थनिरूपकः ॥ १५ ॥
 स्रवाभः सर्वगो हात्मा नित्यं सर्वस्वभावकः ।
 सोऽहमस्मीति विज्ञाय मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ १६ ॥

इत्यष्टमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

संयस्य सर्वकर्माणि ज्ञातव्यः परमेश्वरः ।
 इति प्रथमो वेदार्थः सम्यगेव प्रदर्शितः ॥ १ ॥
 अग्निद्वेषादिकर्माणि तदशक्तेन सर्वदा ।
 कर्तव्यमग्नि द्वितीयोऽपि वेदार्थोऽयं प्रदर्शितः ॥ २ ॥
 विरोधं कर्त्तव्यित्थं तु तयोरेव हि मन्त्रयोः ।
 चूडव्यस्यके श्वाखे व्यक्तद्वेषोऽपि दर्शितः ॥ ३ ॥
 कामुकस्य तु संसारो निष्कामस्य परा गतिः ।
 इति प्रवर्धनार्थस्तु नवमोऽयं प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 अन्धं मूढं तमो यान्ति ये मात्यां समुपगतत्वे ।
 चित्तवत्ता अपि संस्कारसंभ्रमाभ्यं ये विदुर्बलाः ॥ ५ ॥
 असंभूतिवत्त्वस्याऽप्र माघातत्वं प्रकथयते ।
 आयातत्त्वञ्च संसारो जायते सर्वदेहिनाम् ॥ ६ ॥
 भूयः पुनस्तमो यान्ति संभूतवां ये रवा नराः ।
 संभ्रजनं च संभूतिर्लङ्घं सप्तदशात्पक्रम् ॥ ७ ॥
 मायावीजस्य कार्यं तत्सूत्रात्मानं प्रचक्षते ।
 कार्यकामस्यनिर्मुक्तं ब्रह्माऽऽत्मानं विमुच्यते ॥ ८ ॥
 नवमोऽपि समस्तोऽयं संक्षेपार्थप्रदर्शकः ।
 समुपगतचित्तवर्तितः दशमोऽपि प्रवर्तते ॥ ९ ॥

इति नवमो मन्त्रो व्याख्यातः ।

संभवादन्वदेवाऽऽहुः फलं कार्यस्य चिन्तनात् ।
 कारणानीजकूपस्य चिन्तनादन्वदेव हि ॥ १ ॥

इत्याहुर्वेदविद्वांसः फलभेदं विचक्षणाः ।
 श्रुतवन्तो वयं पूर्वमाचार्याणां महात्मनाम् ॥ २ ॥
 व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।
 तेषामेष हि तद्वाक्यं फलभेदप्रदर्शकम् ॥ ३ ॥
 मतिभेदान्तु भेदोऽयं दर्शितो न तु वस्तुतः ।
 धीराणां परमं वाक्यं ब्रह्मतत्त्वप्रदर्शकम् ॥ ४ ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मैव परमं ध्रुवम् ।
 इत्थं दशममन्त्रोऽपि समासेन समापितः ॥ ५ ॥

इति दशमो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

संभूतिं कार्यरूपं च विनाशं कारणात्मकम् ।
 एकादशोऽपि मन्त्रोऽयं तयोरेकत्वदर्शकः ॥ १ ॥
 कार्यकारणयोरैक्यं यो वेद सततं नरः ।
 विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्वाऽमृतमश्नुते ॥ २ ॥
 यस्मिन्विनश्यति कार्यं विनाशं कारणं परम् ।
 मायाबीजं च तत्प्रोक्तं चैतन्यकवलीकृतम् ॥ ३ ॥
 तयोपासनया मृत्युं तीर्त्वा स्वाभाविकं तमः ।
 हिरण्यगर्भोपासनया संभूत्या मुच्यते बुधः ॥ ४ ॥
 आत्मविद्यावाधिः सोऽथ परं कारणमुच्यते ।
 साक्षी चेता जगद्धीजमन्वर्थापीति च श्रुतौ ॥ ५ ॥
 कार्यकारणरूपं च ब्रह्मैव केवलं शिवम् ।
 कार्यकारणनिर्मुक्तं परं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ६ ॥
 इत्येकादशमन्त्रोऽपि समाप्तस्तत्त्वबोधकः ।
 ब्रह्मैव परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ७ ॥

इत्येकादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु द्वादशोऽयं प्रवर्तते ॥ १ ॥
 अन्धं मूढं तमो यान्ति केवलं कर्मचिन्तकाः ।
 देवतोपासका ये च तेऽपि यान्ति पुनस्तमः ॥ २ ॥
 एकैकोपासनां भिन्नां निन्दयित्वा पुनः पुनः ।
 एकै नैव द्वयं सेव्यं श्रुतिराह पुनः स्वयम् ॥ ३ ॥

इति द्वादशमन्त्रोऽपि सप्तसार्धप्रदर्शकः ।
समापितः स्वयं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ४ ॥

इति द्वादशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

एकत्वं तु न चैवास्ति रविशार्वरयोरिव ।
पृथगेव दर्शयितुं कर्मविज्ञानजं फलम् ॥ १ ॥
त्रयोदशोऽपि मन्त्रोऽयं स्वयमेव प्रवर्तते ।
विद्याया अन्यद्देवाऽऽहुः पृथगेव फलं बुधाः ॥ २ ॥
अविद्याया अन्धहाहुरग्निहोत्रादिकर्मणः ।
श्रुतवन्तो बयं वाक्यं धीराणां तत्त्वदर्शिनाम् ॥ ३ ॥
व्याख्यातवन्तो येऽस्मभ्यं गुरवो ब्रह्मनत्पराः ।
तेषां वाक्यं ब्रह्मतत्त्वबोधकं परमं ध्रुवम् ॥ ४ ॥
इति त्रयोदशो मन्त्रः पृथगर्थप्रदर्शकः ।
बोधको ब्रह्मतत्त्वस्य समासेन निरूपितः ॥ ५ ॥

इति त्रयोदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

पृथक्फलं विद्यते चेदग्निहोत्रादिकर्मणाम् ।
उपासनफलं चैव कथं वा क्रियते तदा ॥ १ ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
फलं सम्यक्प्रवक्तव्यं कैवल्यप्रतिपत्तये ॥ २ ॥
अग्निहोत्रं च विद्यां च देवतोपासनं परम् ।
एकीकृत्य चिन्तितं चेत्कैवल्यं लभते पदम् ॥ ३ ॥
पद्यते गम्यते चेति स्वस्वरूपं निरञ्जनम् ।
विविधं तत्परं ब्रह्म सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ४ ॥
निर्गुणं वास्तवं ब्रह्म सगुणं परिकल्पितम् ।
कर्म विद्यां चैकीकृत्य यस्तद्वेदोभयं बुधः ॥ ५ ॥
मृत्युं तीर्त्वा कर्मणा तु विद्ययाऽमृतमश्नुते ।
हिरण्यगर्भमात्मानं ब्रह्मलोकनिवासिनम् ॥ ६ ॥
तं प्राप्य तेन सार्धं तु परं ब्रह्माधिगच्छति ।
इत्थं चतुर्दशो मन्त्रः संक्षेपेण निरूपितः ॥ ७ ॥

इति चतुर्दशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकफलं वक्तुं मन्त्रः पञ्चदशः स्वयम् ।
 शाश्वतं कार्यरूपं च कृपया तत्परं पुनः ॥ १ ॥
 तत्रैवोपासकः साक्षाद्वायुं प्रार्थयते स्वयम् ।
 सूत्रात्मानं परं दिव्यममृतं शिवमव्ययम् ॥ २ ॥
 प्राणो गच्छतु मे शीघ्रं लयं गच्छतु निश्चलम् ।
 शाश्वतं शिवमव्यक्तं ब्रह्मैवाहं सनातनम् ॥ ३ ॥
 अयेदानीं शरीरं मे भस्मी भवतु वै ध्रुवम् ।
 अमृतात्मस्वरूपस्य ब्रह्मीभूतस्य केवलम् ॥ ४ ॥
 क्रतो स्मर निर्बीजाय कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 द्विरावृत्तिरादरार्थां क्रतो संकल्प हे स्मर ॥ ५ ॥
 कृतमुपासनं कर्म फलं दातुं च शाश्वतम् ।
 सत्यं तत्परमं ब्रह्म नित्यमव्ययमेत्ययम् ॥
 इति पञ्चदशो मन्त्रः समाप्तः स्वार्थसाधकः ॥ ६ ॥

इति पञ्चदशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

उपासकेन गन्तव्यं केन मार्गेण सांपतम् ।
 इति प्रदर्शनार्थं तु षोडशोऽयं मन्त्रनेत्रे ॥ १ ॥
 मन्त्रो मार्गं दर्शयितुं ब्रह्मलोकगतिं प्रति ।
 अग्ने प्रकाशरूपोऽसि शोभनेन पथा नय ॥ २ ॥
 प्रापयास्मान्महाभाग ब्रह्मलोकमनामयम् ।
 विश्वानि देव सर्वाणि ज्ञानानि वसुनानि च ॥ ३ ॥
 विद्वाञ्जानासि सर्वज्ञ प्रसीद वरदो भव ।
 वियोजय जुहूराणं कौटिल्यं पातकं मम ॥ ४ ॥
 अन्तकाले चरीकर्तुमशक्तास्ते परेश्वर ।
 नमोऽर्क्तिं विधेम त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ ५ ॥
 षोडशोऽपि च मन्त्रोऽयं संक्षेपेण समाधितः ।
 निष्कलं ब्रह्म परमं तदेवाहं सदाभिति ॥ ६ ॥

इति षोडशो मन्त्रो व्याख्यातः ॥

द्वारं विना कथं गन्तुं शक्यते ब्रह्म तत्परम् ।
 सत्यलोकस्य चाऽऽत्मानं सूत्रभूतं सनातनम् ॥ १ ॥

तत्प्राप्तिसाधनद्वारं मन्त्रः सप्तदशः स्वयम् ।
 प्रवर्तते प्रार्थयितुमादित्यं सर्वरूपकम् ॥ २ ॥
 हिरण्येन पात्रेण सत्यस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
 सीक्षणेन ज्योतिषा व्याप्तं गन्तुं नैव तु शक्यते ॥ ३ ॥
 रश्मिजालं निराकृत्य द्वारं मे देहि भास्कर ।
 सत्यलोकस्य सत्याख्यं ब्रह्म गन्तुं च मे प्रभो ॥ ४ ॥
 भृत्यवत्त्वां नैव याचे स्वरूपोऽहं तवाच्युत ।
 अहं ब्रह्मैव परमं भवान्ब्रह्मैव केवलम् ॥ ५ ॥
 आवयोरेकता नित्यं सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।
 पूर्णत्वात्पुरुषश्चायं योऽसावादित्यमण्डले ॥ ६ ॥
 देहेन्द्रियधियां साक्षी सोऽसावहमिति स्वयम् ।
 ब्रह्म वै परमं शुद्धं ब्रह्मैवाहं सदद्वयम् ॥ ७ ॥
 संपूर्णो निखिलस्यास्य कार्यकारणवस्तुनः ।
 पुरुषोऽयं भवेदात्मा पूर्णत्वाद्योऽद्वयात्मकः ॥ ८ ॥
 इति वाक्यं यतः शास्ति सत्यं ब्रह्मैव केवलम् ।
 ब्रह्म सत्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते जन्मबन्धनात् ॥ ९ ॥
 इति सप्तदशो मन्त्रः समासेन निरूपितः ।
 सत्यस्य परमं सत्यं ब्रह्म सत्यं च पातु माम् ॥ १० ॥
 ईशावास्यरहस्यं तु ब्रह्मानन्दविनिर्मितम् ।
 ब्रह्मानन्दमयं ज्ञात्वा मुच्यते सर्वबन्धनात् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मैव सत्यं परमं विशुद्धं सर्वान्तरस्थं सदसद्विहीनम् ।
 निरञ्जनं निष्कलमद्वितीयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः ॥ १२ ॥

इति सप्तदशो मन्त्रो व्याख्यातः ।।

ईशावास्यरहस्यं च शुक्लतीर्थोत्तमे शुभे ।
 रामानन्दसरस्वत्या क्लिप्तं स्वात्मलब्धये ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीकृतमीशावास्यरहस्यं समाप्तम् ॥

अथ शंकरानन्दकृतेशावास्यादीपिका ॥

ॐ ईशावास्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता न कर्मणि ।

प्रमाणाभावतरतेषां कुर्वे व्याख्यामकर्मणाम् ॥

ईशा ईष्ट इतीट् ईश्वर आनन्दात्मा तेन वास्यमाच्छादनीयं निवासयोग्यं वेदं विविधप्रत्ययगम्यं निखिलम् । सर्वशब्दार्थमाह—यत्किंच यत्किञ्चिद्भूत-भौतिकं जगत्यां ब्रह्माण्डकटाहभूमौ जगच्चेतनात्मकमीश्वर एवेदमिति बुद्धिः करणीयेत्यर्थः । तद्बुद्ध्यत्पादे साधनमाह—तेन जगता त्यक्तेन तद्बुद्ध्यया गृहीतेन भुञ्जीथा ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणं भोजनं कुर्याः । जगद्बुद्धेरनु-त्पादे सर्वसङ्गपरित्यागलक्षणमुपायमाह—मा गृधः, माऽभिलाषं कार्षीः । अभिलाषो हि विषयघटितो विषयाश्चानेके तेषामन्यमपतरित्याग उपायो मा भूदित्येतदर्थमाह—कस्यस्विल्लोकद्वयस्यापि तत्र हेतुर्धनमभिलाषस्य विषयो यः कश्चन धर्मोऽपि धनरूपः । धनं च हिरण्वादिकं सर्वक्लेशबीजं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

यस्त्वमुमुक्षुर्धनाभिलाषी नास्य त्यागेऽधिकार इति तं प्रति सकरुणा मातेव श्रुतिराह—कुर्वन्नेवेति । षष्ठम् । इहारिमन्कर्माधिकारे लोके कर्माणि नित्यान्यग्निहोत्रादीन्यन्यानि च जिजीविषेज्जीवितुमिच्छेच्छतं समाः । धने वैराग्याभावे यावदायुः शतसंवत्सरं न्यूनमधिकं वा । कर्मणां करणे कारणमाह—एवं शतसंवत्सरं यथोक्तकर्मानुष्ठानवति त्वय्यधिका-रिणि वर्तमाने धनविषयेऽपि वैराग्यं भविष्यतीति श्लेषः । ननु यथा मुमुक्षोः कर्मपरित्यागेनैव पुरुषार्थसिद्धिस्तथाऽन्यस्यापि स्यादित्यत आह—नान्य-थेतोऽस्ति । इतः स्ववर्णाश्रमोचितयथोक्तानुष्ठानादन्यप्रकारेण मुमुक्षोरिव पुरुषार्थो नास्ति । नानुतिष्ठामि विपरीतेनानुतिष्ठामीत्यध्यासेन प्रसभमुपची-यमानदुरितत्वात्तदनुष्ठाने च तन्न भवतीत्याह—न कर्म विपरीतानुष्ठानरूपं लिप्यते न संबध्यते । कस्मिन्नरे यथोक्तकर्मानुष्ठानवति त्रैवर्गिकेऽधिकारि-णि त्वयि । सूत्रभूतावेतौ मन्त्रौ । शिष्टमेतयोरेव व्याख्यानम् ॥ २ ॥

मा गृध इत्यादेर्व्याख्यानमनेन मन्त्रेण धनाभिलाषवतां कष्टसंसारप्राप्ति-रुच्यते—असुर्या नामासुरसंबन्धिनः प्रसिद्धास्ते धनाभिलाषवतामा-

स्मज्ञानशून्यानां ये श्वसूकरादिदेहरूपास्ते लोकाः कर्मफलरूपा हेहावि-
शेषा अन्येन तमसा क्लेशचतुष्टयानुबिद्धेन पञ्चमेनान्धतामिस्रेणाहंममाभि-
निवेशरूपेणाऽऽवृताः । तानुक्ताँल्लोकांस्ते घनाभिलाषेणेश्वरज्ञानशून्याः प्रेत्ये-
दमधिकारिशरीरं परित्यज्याभिगच्छन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दार्थ-
माह—ये के चाऽऽत्महन आत्मानमीशं सर्वतः परिपूर्णं चिदानन्दं परेण
घनरूपेण घ्नन्ति तिरस्कुर्वन्ति ये त आत्महन इदं सर्वमहमेवेति ज्ञानशून्या
इत्यर्थः । जनाः संसारचक्रे पुनः पुनः प्रादुर्भाववन्तः ॥ ३ ॥

ईदृशब्दार्थमाह—अनेजत् । करपनमकुर्वदनेन वायुप्राणौ निराकृतौ । एकं
देहादिभेदेन भेदशून्यम् । इदमित्थं चेत्स्यान्मनसा प्राप्यमित्यत आह—मनसो
जवीयो मनसोऽपि वेगवत्तरम् । मनसा साक्षादनाप्यानामपि रूपादीनां चक्षु-
रादिभिराप्यत्वदर्शनादिदमपि तथाऽस्त्वित्यत आह—नैनदिति । नैनदीश्वर-
स्वरूपं देवाश्चक्षुरादय आऽनुवन्नधिगतवन्तो मनस्रेन्द्रियैश्चानाप्यत्वेन । परि-
च्छेदशङ्कां प्राप्तां वारयति—पूर्वं प्रथममर्शद्भवत्सर्वतो गतमित्यर्थः । सर्वतो ग-
तत्वे हेतुः—तदीश्वरस्वरूपं धावतो गतिं कुर्वतोऽन्यान्कालवाय्यादीनत्पेत्यती-
त्य गच्छति । तर्ह्येष्वेव किञ्चिदतिवेगवादित्यत आह—तिष्ठद्गतिमकुर्वत् । इदानी-
मसाधारणलक्षणमाह—तस्मिन्सर्वगत एकस्मिन्मनसोन्द्रियैश्चाप्ये सर्वाधिके
गतिशून्ये निश्चलेऽपः कर्माण्वध्यात्माद्याश्रयाणि शरीरारम्भादिकारणानि
मातरिश्वा मातर्याकाशेऽव्याकृते श्वासिति सत्तां प्राप्नोति सूत्रात्मा स जीव-
संघो यः स मातरिश्वा प्रथमं कार्यं ज्ञानक्रियाशक्तिरित्यर्थः । दधाति
विधारयति सूत्रात्मजनकत्वेन जगत्कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मूर्तामूर्तविलक्षणमीशशब्दार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थमाह—तदीश्वररूप-
मेजति मूर्तरूपेण कम्पते तदीश्वरस्वरूपं नैजति नैजत्याकाशादिरूपेण तदी-
श्वरस्वरूपं दूर एकस्य मूर्तस्यापेक्षया मूर्तान्वरेण रूपेण तदु ईश्वरस्वरूपमेवा-
न्तिके सर्वस्यापि समीपे । तदीश्वरस्वरूपमन्तर्मध्येऽस्य जगतः सर्वस्य
निखिलस्य तदु सर्वस्यास्य व्याख्यातं बाह्यतो बहिरपि ॥ ५ ॥

तृतीषपादार्थमाह—यस्तु । तुशब्दो जगद्दृष्टिनिवारणार्थः । यो विरक्तो
मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि स्पष्टम् । आत्मन्येवास्मिन्मीशस्वरूप आनन्दात्मानि

स्वयंज्योतिष्येव । आत्मेश्वरयोर्भेदनिवारणार्थ एवकारोऽनुपश्यतीशावा-
स्यमित्यादिश्रवणानन्तरं मध्येवाध्यस्तानि सर्वाणि भूतानीधानीति साक्षा-
त्करोति । भूतान्यध्यस्तानि निरात्मकान्वात्मनोऽत्यन्तभिन्नानीति शङ्कं
वारयति—सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानमात्मानमपि सर्वेषु भूतेषु दस्तुतस्त्वहमेवैतेषु
भूतेष्ववस्थितो न मत्तोऽन्यान्येतानि भूतानीत्यर्थः । चकारोऽनुपश्यतीति
क्रियासमुच्चयार्थः । तद्दर्शनफलमाह—तत आनन्दात्मा चिदेकरसोऽहमस्मि
सर्वाभिन्न इति विज्ञानानन्तरं न विजुगुप्सते किमपि न निन्दति स्तुतिनि-
न्दाशून्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—यस्मिन्नीश्वरस्वरूप आनन्दात्मनि सर्वाणि भूतानि ।
स्पष्टम् । आत्मैवाभूत्स्वं स्वं रूपं परित्यज्य कल्पितमकल्पितमानन्दात्म-
स्वरूपमेवाभूत् । भूतानामानन्दात्मभवने कारणमाह—विजानत ईडात्म-
कमिदमहमस्मीति विज्ञानवतस्तत्रेडात्मविज्ञातृस्वरूपे देशकालवस्तुपरिच्छे-
दशून्ये । क आक्षेपे । द्वैतभावो मोह आत्मावरणरूपः क आक्षेपे पूर्व-
वत् । शोको विक्षेपरूपो दुःखदृक्षस्य बीजस्वरूपः सोऽपि क आवर-
णविक्षेपयोरभावे स्तुतिनिन्दादिकं दूरापास्तमित्यर्थः । विजानत इतिशब्दा-
र्थमाह—एकत्वमनुपश्यतः । स्पष्टम् । ईश्वरस्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति
विजानतः ॥ ७ ॥

आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्न ईश्वरस्याप्पात्तत्वाज्जीवव-
च्छरीरादिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं साध्यसमत्वं
चाऽऽह—स ईश्वरस्वरूपमिन्न आत्मा पर्यगात्परितः समन्तादधिगतवान्
शुक्रं दीप्तिमदीट्स्वरूपमहमस्मीति । शुक्रविक्षेपणानि—अकायं कायः सूक्ष्म-
देहो न विद्यते यस्य तदकायम् । तत्र हेतुरव्रणं वणाच्छिद्रं भेद इत्यर्थः । न
विद्यते व्रणो यस्य तदव्रणम् । स्थूले सानि सूक्ष्मस्यापि सुसंपाद्यत्वमित्यत्र
आह—अस्नाविरं स्नावानि शिरा न विद्यन्ते यस्य तदस्नाविरं स्थूलश-
रीररहितमित्यर्थः । स्थूलशरीरराहित्ये हेतुः शुद्धं पुण्यपापादिरहितं पुण्यपा-
पादिराहित्ये हेतुरपापविद्धं पापं दुःखहेतुरविद्या न तेन विद्धमपापविद्धम् ।
यस्मादेतादृशं शुक्रमहमस्मीति स जीवः पर्यगात्तस्मात्सोऽप्येवंविशेषणो न
तद्दृष्टान्तेनेश्वरस्य संसारित्वमित्यर्थः । अनेजदादिरूपं यदुक्तमीट्स्वरूपं
तदेवायं जीवोऽधिगन्ता भूलिङ्गत्वेनोक्तोऽवसाह्लिङ्गपुरीकृत्याऽऽह—कविः
क्रान्तदुर्धर्हं अस्मात्माऽपेतसमस्ताविशोऽस्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । मनीषी

सर्वस्य हृदि सत्त्वेन मनसो नियन्तृत्वात्तदीयाभिप्रायोऽस्थास्तीति मनीषी ।
परिभूः परितः समन्ताद्भवाति विविधै रूपैरविद्यावशादिति परिभूरविद्यां वा
परिभावयतीति परिभूः । स्वयंभूः करणान्तरानिरपेक्षः स्वयमेव भवतीति स्वयं-
भूरविद्यादशायां याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणार्थाश्चेत-
नाचेतनात्मकविविधपदार्थान्वयदद्याद्विविधं कल्पितवान् । ज्योतिष्टोमेनैव
स्वर्गो न कृष्यादिनेत्यादिना शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सराभिधाभ्योऽ-
स्मिन्नस्मिन्काल इदमिदं भाविष्यतीत्यादिनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं यस्तुक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारे च
नात्यन्तं प्रीतिमांस्तमुररीकृत्य द्वितीयं मन्त्रं चार्थाद्व्याकर्तुमाह—अन्धं तमः ।
अहंममाभिमानरूपं प्रविशन्ति प्रकर्षेणाधिगच्छन्ति । के, ये धनाभिलाषिणः
प्रसिद्धा द्वितीये मन्त्रेऽधिकारिणोऽविद्यां कर्मविधिनिष्पाद्यं ज्योतिष्टोमादि,
उपासते तदेकनिष्ठाः सन्तो विद्यामनुतिष्ठन्ति । ननु तर्हि त्याज्यं कर्मोपा-
स्याश्च देवता अथवाऽहं ब्रह्मास्मीति वक्तव्यमित्यत आह—ततस्तस्मादुक्ता-
द्भूष इवाधिकमिव ते देवतोपासका मुखतो ब्रह्मवादिनो वाऽनुत्पन्नसाक्षा-
त्काराः कर्मत्यागिनस्तमोऽहंममाभिमानरूपं प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः । य उ ये तु
विद्यायां देवताज्ञाने केवल आत्मज्ञाने वा रतास्तदेकनिष्ठाः ॥ ९ ॥

ननुभयोर्निन्दायामुभयमप्यफलमित्यत आह—अन्यदेव । कर्मणः फला-
त्पितृयाणलक्षणत्पृथगेव देवयानलक्षणमात्मप्राप्तिलक्षणं वा । अन्यच्छ-
ब्देन सफलत्वमेवशब्देनाङ्गाङ्गिभावनिषेध आहुः कथयन्ति । विद्यया देव-
ताज्ञानेनाऽऽत्मज्ञानेन वाऽन्याद्विद्याफलात्पृथग्भूतम् । अत्रैवकाराभावादात्म-
ज्ञानोत्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते । आहुः कथयन्त्यविद्यया द्वितीयमन्त्रो-
क्तेन कर्मणेत्यस्ति विद्याकर्मणोः फलम् । न चात्राङ्गाङ्गिभावोऽपि शङ्कनीयः ।
अन्यदन्यच्च तदित्यनेन प्रकारेण शुश्रुम श्रुतवन्तः । मन्त्रद्रष्टुरिदं वाक्यम् ।
धीराणां पूर्वोत्तरतन्त्रन्यायकुशलानां वेदविदाम् । तानाह—ये गुरवो नोऽ-
स्मभ्यमेतद्ब्रह्म कर्मसहितं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एवं पक्षद्वयं च वैधत्वादिना सफलं चाभिधायेदानीं देवताज्ञानस्य
शाब्दस्य वा ब्रह्मज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमाह—विद्यां च देवता-

ज्ञानं कोम(केव)लं ब्रह्मज्ञानं वा । अविद्यां च द्वितीयमन्त्रोक्तानि कर्माणि ।
चकारानुपायोपेयभावेन समुच्चयार्थौ । यः संजातवैराग्यः कर्म परित्युक्तुम-
शक्तोऽन्तरालावस्थस्तत्कर्म ज्ञानं च वेद जानाति । उभयमुक्तमुपायोपेयभा-
वेन सह कर्मोपायो ब्रह्मज्ञानमुपेयमिति मिलितम् । एवमुपायोपेयज्ञानवतः
फलमाह—अविद्यया द्वितीयमन्त्रोक्तेन कर्मज्ञानेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन
मृत्युमात्मज्ञानोत्पादप्रतिबन्धकं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च दुःखकारणं तीर्त्वाऽऽ-
त्मज्ञानोत्पादेनातिक्रम्य विद्ययाऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारेणामृतं ब्रह्मात्म-
त्वमश्नुते व्याप्नोति स एव भवतीत्यर्थः । यदा तु ज्ञानकर्मणोरेव समु-
च्चयो न तु तज्ज्ञानयोस्तदोपायोपेयशब्दौ विहायाऽऽत्मज्ञानशब्दस्थले च
देवताज्ञानमिति शब्दं पठित्वा—आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति
न्यायेनामृतं ब्रह्मलोकमिति व्याकुर्यात् ॥ ११ ॥

इदानीं व्याकृताव्यकृतयोरुपासनस्य समुच्चयार्थमाह—अन्धं तमः प्रावि-
शन्ति रेऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः ।
अन्यदेवाऽऽहुः० अश्नुते । असंभूतिम् । संभूतिः सम्यग्भवनमुत्पत्तिर्यस्य
तत्कार्यं संभूतिः । तद्व्यतिरिक्तमव्याकृतरूपमसंभूतिं कारणं संभूत्यां कार्यं
व्याकृते संभवाद्व्याकृतोपासनादसंभवादव्याकृतोपासनात्संभूतिमव्याकृतं वि-
नाशेन विनाशवतः कार्यस्योपासनेन संभूत्या सम्यग्भवति यस्मात्कार्यं
तत्कारणमव्याकृतं संभूतिस्त्वनुपासनेन शेषं । कर्मदेवताज्ञानसमुच्चयवन्मन्त्र-
मुच्चयेऽपि व्याख्येयम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कार्यकारणात्मादित्यमण्डलस्थः पुरुषः समुच्चयद्वयेनापि संप्राप्योऽतस्त-
स्मार्थनामन्त्राः—हिरण्यमेन । सुवर्णविकारेणैव ज्योतिर्मण्डलेन पात्रेण शराव-
सदृशेन घट्टस्यैव सत्यस्य बाधरहितस्यापिहितमाच्छादितं मुखं प्रतीकं प्रधा-
नभूतं तद्द्विरूपयं पात्रं त्वं कार्यकारणात्मा पूषन्हे पुष्टिकारिन्नपातृष्वपसा-
रय । अपकारणे कारणमाह—सत्यधर्मावितथभावाय भवते दृष्टये दर्श-
नार्थं तव दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

इदानीं तत्संबोधनानि कार्वान्तरार्थं पूषन्हे पूषन्नेकर्षं एकश्चासाट्टिष्वैक-
र्विस्तत्संबोधनमेकर्षं एककित्त्वेन गन्तः । यम हे नियन्तः । सूर्य हे सुष्टु-
गमन । प्राजापत्य हे प्रजापतेरपत्यभूत । इदानीं कार्यमाह—व्यूह, उपसं-
हर रश्मीन्किरणान्समूहं सम्यक्स्वात्मभावं कुरु तेजश्चन्द्रमण्डलम् । तत्रापि
प्रयोजनमाह—यत्प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिःस्वभावं कृत्वाणतममति-

शयेन कल्याणमानन्दात्मरूपं तदुक्तं ते तत्र पुनस्तेषु ब्रह्म उच्यते तत्र पुनस्तेषु ब्रह्म उच्यते तत्र पुनस्तेषु ब्रह्म उच्यते । पश्यामि साक्षात्करोमि । द्रष्टृदृश्यप्रयुक्तं भेदं वारयति—यः प्रसिद्धोऽसावादित्यमण्डलस्थः परोक्षोऽसौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः परिपूर्णः स उक्तो यः प्रसिद्धः स एवाहमस्मत्प्रत्ययालम्बनोऽस्मि भवामि ॥ १६ ॥

एते मन्त्रा हिरण्यमेनेत्यारभ्य पठिताः समुच्चयानुष्ठायिनाऽसकृन्नित्यं षष्ठनीयाः । अन्तकाले तु सर्वार्थानुसंधानपुरःसरमात्मानमादिन्यरूपं ध्यात्वा वायुः प्राणरूपोऽनिलं बाह्यवार्थं याति तत्र शेषः । अमृतमानन्दात्मरूपं सोऽहमस्मीति पूर्वेण संबन्धः । अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं प्रत्यक्षं भस्मान्तम् । भस्मान्ते यस्मात्तद्भस्मान्तं शरीरं स्थूलं पार्थिवं पृथिवीं याति तत्र शेषः । ॐ ॐकाराभिधेयेशाभिन्नात्मन्नादित्य क्रतो संकल्पात्मन्स्मर मां त्वदुपासकं स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म च स्मर । स्पष्टम् । क्रतु आदित्याभिन्न संकल्पात्मन् । हे जीवाऽऽत्मानं स्मर । स्पष्टम् । आत्मना कृतं स्मर ॥ १७ ॥

उपास्यां देवतां संपार्थ्यं कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—अग्रे हेऽग्रे नय मापय सुपथा सम्यङ्मार्गेण राये सुवर्णार्थं कर्मफलभूतायेत्यर्थः । अस्मान्समुच्चयानुष्ठानुन्विश्वानि सर्वाणि देव हे देव अयुनानि ज्ञानानि विद्वाज्ञानान्युयोधि वियोजयास्मदुपासकेभ्यो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं भूयिष्ठापतिशयेनाधिकां ते तुभ्यं नमोऽर्क्ति नमस्कारोक्ति विधेम विधास्यामः सर्वदा कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशंकरानन्दकृतेशावास्यदीपिका संपूर्णा ॥

अथ रामचन्द्रपण्डितल्लेशावास्यग्रहस्यविवृतिः ।

ॐ सत्यं ज्ञानमनन्तमीश्वरखिलस्यान्तर्बहिश्च स्थितं
यददूरे निकटे च यच्च सकलं यत्स्वप्नं तद्विदः ।
अक्षामोक्षमक्षचालकमहो येनेहमाच्छादितं
इवान्वाधिकमुपासते विजयते रामाभिधं तन्महः ॥
संसारबीजाश्वनापिस्त्रनाशसर्वात्मताबोधजितारिषदकम् ।
आमन्दं सर्वसुहृत्तमं तं सिद्धेश्वरं सद्गुरुवर्यमीडे ॥
श्रीमच्छंकरभाष्यकृद्गुरुवरश्रीपादयुगं सदा
ध्यान्वा हृत्कमले यथास्वमति तत्सिद्धान्तसूक्तीस्तथा ।
टीका नैकविधा विचार्य कुरुते रामोऽथ माध्यंदिन-
स्थेशारयोपनिषद्ग्रहस्यविवृतिं श्रीसिद्धसूनुः कृती ॥

इह खलु सर्वेषां वेदानामद्वैते ब्रह्मणि पर्यवसानमिति राद्धान्तस्तच्च
ब्रह्म यथोक्ताधिकारिणे कथनीयम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वत एवर्षि श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति मुण्डको-
पनिषद्युक्तत्वात् ।

प्रज्ञानचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्दितायानुगत्याय नित्यं प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥

इति वचनाच्च । स चाधिकारश्चित्तशुद्धिं विना नोत्पद्यते । चित्तशुद्धिश्च
स्ववर्णाश्रमोचितकर्माचरणेति प्रथमं कर्मकाण्डमेकोनचत्वारिंशदध्यायैः
प्रतिपादितम् । अथेदानीं चित्तशुद्ध्यादियथोक्तगुणवन्तमधिकारिणमु-
पदेष्टुं ज्ञानकाण्डमेतच्च चरणेणाध्यायेनाऽऽरभ्यते । सेयमीशावास्योपनि-
षद्ब्रह्मविद्याधराणां सहेतोः संसारस्थात्यन्तोच्छेदाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्द-
वाच्या ।

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं पुनः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥

इति वचनाच्च । अन्तर्भावित्पथस्य विशरणार्थस्य सद्वातोः
क्वपि रूपम् । उप निवरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाश-
यति । गत्यर्थस्य वा । ब्रह्म प्रापयतीति । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्यु-

अथ रामचन्द्रपाण्डितकृतेशावास्यग्रहस्यविवृतिः ।

ॐ सकलं ज्ञानमनन्तमीशमखिलस्यान्तर्बाहिश्च स्थितं
 गददूरे निकटे च यच्च सकलं यत्स्वप्नं तद्विदः ।
 अक्षामोक्षमक्षचालयमहो येनेद्भाच्छादितं
 रदान्म'भिकमुपासते विजयते रामाभिधं तन्महः ॥
 संन'रवीजान्धतामिस्त्रनाशसर्वात्मताबोधजितारिषट्कम् ।
 आनन्ददं सर्वसुहृत्तमं तं भिद्वेश्वरं सद्गुरुवर्यमीडे ॥
 श्रीमच्छंकरभाष्यकृद्गुरुवरश्रीपादयुगं सदा
 ध्यान्वा हृत्कमले यथास्वमति तत्सिद्धान्तसूक्तीस्तथा ।
 टीका नैकविधा विचार्य कुरुते रामोऽथ माध्यंदिन-
 स्थेशारुयोपनिषद्ग्रहस्यविवृतिं श्रीसिद्धसूनुः कृती ॥

इह खलु सर्वेषां वेदानामद्वैते ब्रह्मणि पर्यवसानामिति राद्धान्तस्तच्च
 ब्रह्म यथोक्ताधिकारिणे कथनीयम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
 स्वयं जुह्वत ए'र्षि श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति मुण्डको-
 पनिषद्युक्तत्वात् ।

प्रज्ञान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
 गुणान्दितायानुगताय जित्यं प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥

इति वचनाच्च । स चाधिकारश्चित्तशुद्धिं विना नोत्पद्यते । चित्तशुद्धिश्च
 स्ववर्णाश्रमोचितकर्माचरणेति प्रथमं कर्मकाण्डमेकोनचत्वारिंशदध्यायैः
 प्रतिपादितम् । अथेदानीं चित्तशुद्ध्यादियथोक्तगुणवन्तमधिकारिणमु-
 पदेष्टुं ज्ञानकाण्डमेवेन चरणेषाध्यायेनाऽऽरभ्यते । सेयमीशावास्योपनि-
 षद्ब्रह्मविद्यापराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तोच्छेदाद्ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्द-
 वाच्या ।

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं पुनः ।

निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता ॥

इति वचनाच्च । अन्तर्भावित्पयर्थस्य विशरणार्थस्य सद्वातोः
 किपि रूपम् । उप नितरां सादयति संसारहेतुभूतामविद्यां नाश-
 यति । गत्यर्थस्य वा । ब्रह्म प्रापयतीति । तदर्थप्रतिपादकग्रन्थोऽप्यु-

पञ्चारादुपनिषत् । केवलस्य वा सदेरुपाऽऽत्मनः समीपे निषीदति प्रति-
पादकत्वेनेत्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादक इति । एषां च मन्त्राणां कर्मसु न
विनियोगः । आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते ।
न हि वक्ष्यमाणलक्षणविशिष्ट आत्मा संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा । यो
हि यथोक्ताधिकारवानहं ममेदमिष्टसाधनं दृष्टं ब्रह्मवर्चसाद्यदृष्टं स्वर्गादि
च फलमाप्नुयामिति मन्यते स कर्मण्यधिक्रियते । न हि स्वभावशुद्ध
एकोऽशरीर्याकाशवात्रिल्लेपोऽहमिति शास्त्रत आपातज्ञानवानपि कर्मणि
प्रवृत्तो दृश्यते । किमुतापरोक्षज्ञानवानत एषां मन्त्राणामैकात्म्यतात्पर्य-
कत्वम् । ईशा वास्यमित्युपक्रम्य सोऽसावहमित्युपसंहारः । अनेजत्त-
देजतीत्यभ्यासः । नैनद्देवा आप्नुवन्नित्यपूर्वता । तत्र को मोह इति
फलम् । असुर्या नाम त इति भेददृष्टीनां कर्मकारिणां निन्दयैकात्म्यदर्श-
नस्तुतिरथवा स पर्यगादित्यादिनैकात्म्यदर्शिन ऐश्वर्यवर्णनं सदर्थवादः ।
तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीत्युपपत्तिश्चेति षण्णां तात्पर्यलिङ्गानां दर्श-
नात् । तस्मादेते मन्त्रा भेदं निवर्तयन्तः संसारोच्छित्तिसाधनभात्वैकत्व-
विज्ञानमुत्पादयन्ति । अत्र दुःखहेतुस्वाज्ञाननिवर्तनेच्छुरधिकारी । आ-
त्मनो याथात्म्यमभिधेयं विषयः । याथात्म्यस्य तद्वाचकशब्दानां च प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । स्वगताज्ञाननिवृत्त्या सत्स्वरूपानन्द विर्भा-
वः प्रयोजनमित्यनुबन्धचतुष्टयम् । अथ मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः—
ईशा वास्यामिति । ईष्ट इतीद् । ईश ऐश्वर्ये । क्तिप् । तृतीयान्तमशेति ।
ईश्वरेणेदं प्रत्यक्षं सर्वं भूतजातं वास्यं वासयोग्यमधिष्ठानेनाऽऽच्छादनीयं
वा निवासार्थकाद्रसेर्बाहुलकादाधिकरणे ष्यत् । आच्छादनार्थस्य वा
वसे रूपम् । कृत्यानां कर्तारि वेति षष्ठीविकल्पात्पक्षे तृतीया । यच्छब्दो
भिन्नक्रमः । चस्त्वर्थे । यथोक्तानुभवसाधनमाह । किंतु यज्जगत्यामित्यु-
पलक्षणं ब्रह्माण्डे जगत्स्थावरजंगमात्मकं तेन भूतजातेन त्यक्तेन न
ममेति त्यक्तस्वीयत्वसंबन्धेन संन्यासेन यत आच्छादनीयमतो यत्किंच
यावज्जगत्यां जगत्तेन त्यक्तेन नामरूपत्यागेन तद्बुद्ध्या गृहीतेनेति
वा भुञ्जीयाः पूर्वोक्तमात्मानमनुभवेः । वा यदृच्छाप्राप्तभोगाननुभवेः ।
स्वात्मानं जननमरणादिदुःखात्पालयेथा वा स्वसुखमनुभवोरिति वा ।
एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्त्यागेनैके अमृतत्व-
मानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विशन्तीति श्रुतेश्च
संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्युक्तेश्च ।

यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ।

तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इत्युक्तत्वाधिकारं विना संन्यासे कृते प्रत्यवायापत्तिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह— मा गृधो माऽभिकाङ्क्षीः । स्वदित्यनर्थकोऽप्यर्थको वा ।
कस्यापि स्वस्य परस्य वा धनं भोग्यविषयजातम् । ब्राह्मणाः पुत्रैषणा-
याश्च वित्तैषणाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति
त्यक्तैषणस्यैव संन्यासेऽधिकारात् । यद्वा स्वदिनि वितर्के । लोके
कस्येदं धनं न कस्यापि न हि लोके नियतस्वामिकं किञ्चिदपि विषय-
जातं दृश्यते । प्रश्ने वा । अधिष्ठानेनाध्यस्तस्य स्वस्वामिभावायोगात्क-
स्येदं धनमित्यर्थः । अतो माऽभिकाङ्क्षीः । केवलेच्छयैव विषयाणाम-
वश्यमाप्त्यभावान्ममेदमिति रक्षितानां च स्थैर्याभावाद्दिनाशे दुःखप्राप्तेश्च
विषयेच्छात्यागपूर्वकसंन्यासिना ब्रह्मणः सर्वान्तरस्थत्वं ज्ञेयमिति भावः ।
अथवा स्वात्मना विभुनाऽधिष्ठानेन ज्ञानेन रज्ज्वादिनाऽध्यस्तसर्पादि-
भासवदध्यस्तजगद्भास आच्छादिसे दूरीकृते सति स्वातिरिक्तस्य
विषयस्याभावादिच्छानुत्पत्तेः स्वात्मनैव स्वसुखपनुभवनीयमिति तात्प-
र्यम् । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्माविदां वरिष्ठ इति श्रुतेः ।
वासिष्ठे समाध्युत्थितस्य कचस्य—

किं करोमि कं गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ इति वाक्याच्च ॥ १ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

छात्रं मयेशेन समस्तमेतज्ज्ञात्वेति संन्यस्य सुखं हि भोग्यम् ।

धनस्य गृह्णि न कुरु त्वमन्यत्स्वतोऽस्ति किं कस्य धनं त्रिलोक्याम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विष्टौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः प्रथमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

त्यक्तैषणस्य संन्यासेऽधिकार इति श्रुत्वैषणात्यागसाधनं प्रष्टुकामस्य
श्रोतुः प्रश्नात्पूर्वमेव सर्वज्ञा श्रुतिश्चित्तशुद्धिरीषणात्यागोपाय इत्यभिप्रा-
येण चित्तशुद्धयर्थं त्वया तावत्कर्माणि कर्तव्यानीत्युपदिशति । अथवाऽऽ-
त्मतत्त्वमुपक्रम्य स्वानुभवप्रदर्शनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य मध्मिच्छम्

तमुपदेष्टुकामा श्रुतिः शुद्धचित्तस्यैव श्रवणेऽधिकारादधिकारसिद्धये पूर्वं
 तस्साधनमुपदिशति-कुर्वन्निति । एवशब्दो भिन्नक्रमः । इह नृलोके
 कर्माण्येव केवलानि न तु फलेच्छां कुर्वन् । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
 फलेषु कदाचनेति भगवतोक्तत्वात् । फलेच्छैव बन्धनकर्त्रीति भावः ।
 स्वं जिज्ञीविषेज्जिजीविषेः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । भवाञ्जिजीविषेदिति
 वा । शतं समा इत्युपलक्षणं सर्वस्य पुरुषायुषस्य । यावदायुरित्यर्थः ।
 अनेन मनुष्यस्यैव कर्माद्यधिकार इति सूचितम् । जीवनेच्छोक्त्या
 संन्यासाधिकाराभावो न जीविते मरणे वा शृधिं कुर्यादरण्यमियादिति
 श्रीमद्भगवत्पादैरिच्छारहितस्यैव संन्यासेऽधिकारस्योक्तत्वादरण्यं स्त्रीज-
 नासंकीर्णमाश्रमं संन्यासमित्यर्थः । ननु यदि फलेच्छाया अभावस्तदे-
 ष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यादिति
 चेत्सत्यम् । भगवदधीनोऽहं तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति
 गीतायामुक्तत्वात्तदाज्ञोल्लङ्घने प्रत्यवायोत्पत्त्या ममानिष्टं स्यादतोऽवश्यं
 मया कर्माणि कर्तव्यानीत्येवं निश्चयेन नित्यनैमित्तिकादिकाम्यकर्मसु
 प्रवृत्तेः सूपपन्नत्वात् । ननु कर्मणा बन्धः स्यादिति चेन्न । असक्तो ह्याच-
 रन्कर्म परमाप्नोति पूरुष इति भगवतोक्तत्वान्निष्कामकर्मणा मुक्तिरेवे-
 त्यभिप्रायेणाऽऽह—एवं निष्कामकर्माणि कुर्वतस्त्वयि तव विभक्तिव्य-
 त्ययश्छान्दसः । वृक्षे शाखेतिवदधिकरणत्वविवक्षया वा सप्तमी ।
 नरे नृदेहधारीणि कर्म न लिप्यते कर्मफललेपो न स्यात् । किंतु
 चित्तशुद्धिद्वाराऽधिकारसंपत्त्या ज्ञानसिद्ध्या मुक्तिरेव स्यादिति भावः ।
 अनेन मनुष्यस्यैव कर्मफलसंबन्ध इति बोधितम् । अधिकारसंपादक-
 चित्तशुद्धेः कर्मातिरिक्तसाधनासिद्धत्वं दर्शयति—इतो निष्कामकर्माचर-
 णादन्यथा प्रकारान्तरं तव शुमुक्षोर्नास्ति येन त्वं शुद्धचित्तः सन्नधि-
 कारी भविष्यसीत्यर्थः । आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा
 समासादितशुद्धमानस इति श्रीरामगीतायामुक्तत्वात् ।

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।

साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयम् ॥

इति भगवत्पादोक्तेश्च । यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति तात्पर्यम् ।
 तत्रैतन्कर्माणि कुर्वन् न निश्चिद्येत यावतेति भागवतात् ॥ २ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

निष्कामकर्माणि तु यावदायुस्त्वमिच्छ कर्तुं खलु यन्मृग्युः ।

एवं तव स्यान्न फलेन लेपो न चित्तशुद्धावितरः प्रकारः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामकर्मणा ।

मन्त्रो द्वितीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

साधकस्य निष्कामकर्मस्वधिकार इत्युक्तमर्थं काम्यकर्मपराणां बल-
वदनिष्टफलकथनव्याजेन काम्यकर्मनिन्दया प्रबलयति—असुर्या इति ।
असुर्या असुषु प्राणेषु रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषका ज्ञानहीनाः केवल-
प्राणपोषिणो देवा अप्यसुरा एव । अन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्रापिशब्दस्य
सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वाद्व्यभिचारोऽपि ङः । तेषामिमेऽसुर्याः ।
तद्धिता इति बहुवचनस्यानुक्तसंग्रहार्थत्वादिदमर्थं यत् । नाप्यप्रसिद्धाः ।
ते यच्छब्दस्थाने तच्छब्दः । ये लोका लोक्यतेऽनुभूयते कर्मफलं येषु
ते लोका जन्मानि स्थानानि वा तिर्यगादीनि नरकादीनि चान्धेन
तमसा विचारशून्यत्वात्स्वाभाविकेनाज्ञानेनान्धतामिसेण वाऽऽहुरा
आच्छादितज्ञाना निरिन्द्रियप्रचारा वा तान्पूर्वोक्तोभयविधेष्वभ्यतरा-
न्स्वकर्मानुसारेण तत्रोत्पद्यते जना नराः श्रेत्यापि मरणं प्राप्य पुनरपि
गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तच्छब्दोक्ताभिर्दिशति—ये के च । अनेन
जातिगुणादिनिरपेक्षत्वं सूच्यते । आत्महनो यथा गुरुणाभवज्ञाकारी
गुरुघातीत्युच्यते तथाऽतिपूज्यस्य सर्वभकाशकस्याप्यात्मनो देह एवाहं
नाऽऽत्मा कथनास्तीत्यवज्ञाकारिण आत्मघातिनस्ते । अनेन देहा-
न्तरप्राप्तिरपि नरदेहकृतसंचितकर्मबीजनिबन्धनेति सूचयति ।

पुत्रा ह्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जराभूयुं ते पुनरेवापि यन्ति ॥

नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेभं लोकं हीनारं वा विशन्ति ।

इति च मुण्डकोपनिषद्युक्तत्वाद् ।

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिणाम्यजस्रशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥

आसुरीं योनिषापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

माममाप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।

इति भगवद्वाक्याच्च । प्राणपोषणार्थं नानाविधकाम्यकर्मपराणां पुनः
पुनः संसरणेन मुक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

स्वात्मानभिन्ना निजघातिनस्ते प्रमीय मर्त्या असुपोषिभोग्यान् ।
 विचारशून्यानतिदुःखयुक्तान्प्रयान्ति देहान्स्वरनारकादीन् ॥ १ ॥
 ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।
 मन्त्रस्तृतीयः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

कीदृशः स आत्मा यस्याज्ञानेन जनाः संसरन्तीत्याकाङ्क्षायामाह ।
 अथवा येनेश्वरेण सकलमाच्छादितं तस्य स्वरूपमाह । यद्वाऽनुभवसा-
 धनं प्रदर्शयोपक्रान्तमात्मस्वरूपमुपसंहरति । अथवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 निष्कामकर्मणः श्रवणाधिकारसाधनत्वं प्रदर्श्य श्रोतव्यमात्मतत्त्वमुप-
 दिशति—अनेजदिति । नैजति[न] चलति तदनेजत्स्वावस्थाप्रच्युतिश्चलनं
 तद्वर्जितम् । अनेन बाल्यादीनां जाग्रदादीनां चाभावः । बाल्यादिष्वपि
 जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः
 स्फुरन्तं सदा । स्वात्मानं प्रकटी करोतीति भगवत्पादैरुक्तत्वात् । एक-
 मद्वितीयम् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेः । अथवैकं सर्वदैकरूपं वृद्धय-
 पक्षयविपरिणामशून्यं मनसो जवीयः संकल्पलक्षणादतिचञ्चलान्मन-
 सोऽपि जवीयो वेगवत्तरम् । अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतेः । देह-
 स्थस्यापि मनसः क्षणाद्ब्रह्मलोकगमने व्यापकत्वात्तत्र पूर्वगतमिवास्ति ।
 परं त्वचिन्त्यत्वान्मनसा प्राप्नुमशक्यं न तु चक्षुरादिविषयवन्मनसा
 साक्षादनाप्यं यत एनदात्मस्वरूपं देवा द्योतनात्मकानि चक्षुरादी-
 न्द्रियाणि नाऽऽप्नुवन्न प्राप्तवन्तः । अव्यपदेशत्वादिन्द्रियागोचरमि-
 त्यर्थः । अथवा मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेर्न्यमनसोऽगोचरं
 तदिन्द्रियाणां सुतरामगोचरम् । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्स्वादिना मनःप्राणेन्द्रियाभाष्यत्वस्य केनोपनिषद्यु-
 क्तत्वात् । पूर्वमनादि जन्मरहितमर्थत् । रिश हिंसायामित्यस्य शत्र-
 न्तस्य रूपम् । न रिशद्विनाशि । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । तदादिम-
 ध्यान्तविहीनमेकमिति श्रुतेः । तद्ब्रह्म तिष्ठद्रथापकत्वेन सर्वत्र स्थितिमत्स-
 द्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्कालवायवादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छतीव तेषां
 गत्याऽप्राप्यमित्यर्थः । आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत इति
 श्रुतेः । मातरिश्वा देहान्तर्गतो वायुस्तस्मिन्देहान्तर्विद्यमाने सत्यप
 आप्यन्ते प्राणादिसंज्ञा याभिस्ता अप आमोतेर्हैस्वश्चेति करणे किप् ।
 प्राः क्रिषाः प्राणनादिचेष्टा दधाति धारयति । अथवा समिष्टयजुषि

वातेधा इति सर्वकर्मणां वायुस्थत्वोक्तेरपः श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः श्रद्धाजन्यत्वादापः कर्माणि स्वस्थानि तानि वायुस्तत्र ब्रह्मणि दधाति स्थापयति कर्मणां परमं निधानमित्यर्थः । अथवा तत्रान्तर्यामिणि सति वायुः सूत्रात्मा तपनवारिदादीनां कर्माणि तपनवर्षणादीनि । वायुना हि गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृश्यानि भवन्तीति श्रुतेः क्रियाशक्तिमत्त्वाद्दधाति विभज्य धारयति । अन्तर्यामितया तस्यैव सर्वेशत्वादान्तर्यामिब्राह्मणे सर्वान्तर्यामित्वेन यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तस्यैव सर्वनिग्रामकत्वोक्तेर्भाषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतेश्च स वा अथमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति स सेतुर्विधरण एषां लोका-
नामसंभेदायेति शरीरब्राह्मण उक्तत्वाच्चाचिन्त्यमव्यपदेश्यं षड्भावत्रि-
काररहितं सर्वदैकरूपं सर्वान्तर्यामि सर्वचालकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रार्थ रंग्राहकः श्लोकः—

अरूपमेकं मनसस्तरस्वि न देवता आपुरनाशि पूर्वम् ।

तिष्ठत्तदत्येत्यपि धावन्नोऽन्वान्वाशुर्हि कर्माणि दधाति तत्र ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रशतुर्थः संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तमर्थमन्योऽपि मनो वदति । अथवाऽऽत्मतत्त्वस्थातीतमन्त्रोक्त-
दुष्प्राप्तत्वान्तर्यामित्वव्यापकत्वानुवादेन तस्यैव सर्वात्मकत्वं सुखमाप्सत्वं
च श्रुतिरूपयादधति । नात्र पुनरुक्तिर्न मन्त्राणां जायिनादोष इति भग-
वत्पादैरुक्तत्वाद् । जायिताऽऽल्लस्यम् । रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नाऽऽया-
तीत्यल्लसा श्रुतिः लकरणा सातेष पुनः पुनरुपदिशति—तदेजतीति ।
तत्प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति जंगमं तन्नैजति न चलति स्थावरम् ।
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च सव्यभित्ति श्रुतेः । तदात्मतत्त्वं दूरे चिप्र-
कृष्टे तदु, उ एवार्थे यद्दूरस्थं तद्देवान्तिके समीपे समीपस्थमपि तद्देव
दूरस्थमन्तिकस्थं ब्रह्मैव सर्वगतवान् । अथवा सर्वरूपत्वाद्दूरस्थमन्ति-
कस्थं च ब्रह्मैव । अथवाऽज्ञानिनां वर्षकोटिभिरप्यपाप्यत्वाद्दूर इव
स्थितम् । आत्मज्ञानिनां तु समीप एवाऽऽत्मत्वेन ह्यस्थत्वात्सुपापं तद्ब्र-
ह्मास्य प्रत्यक्षस्थ सर्वस्य भूतजातस्यान्तरव्यपतरेऽन्तर्यामित्वेनास्ति ।

तद् तदेव सर्वस्यास्य बाह्यतो बाह्यपदेश उत्तमपुरुषत्वेन सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः ।

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ इति ।

सरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृतः ॥

इति गीतावाक्याच्च ॥ ५ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ब्रह्मैव तत्स्थावरजंगमात्म स्वाज्ञानिनां दूर इवाप्रकाशम् ।

तज्ज्ञानिनां भाति सदा समीपे विश्वस्य चान्तश्च बहिःस्थितं तत् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः पञ्चमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह—यस्त्विति । यस्तु तुशब्दो वैलक्षण्यद्यो-
तको यः पुनर्लोकविलक्षणदृष्टिः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादिस्थावरान्ता-
न्यात्मन्मात्मानि सुपां सुलुगिति छेर्लुगधिष्ठानरूप एवानु गुरुपदेशान-
न्तरं पश्यत्यवलोकयति च परं सर्वभूतेषु तेष्व्वात्मानमनु कारणात्मनाऽ-
नुगतं पश्यत्यनुभवति । तत ऐकात्म्यज्ञानात्स पुरुषो न विचिकित्सति
संशयं न प्राप्नोति । संशय उभयकोटिकं ज्ञानं द्वैतं पश्यतो भवति नत्वै-
कात्म्यज्ञस्येति भावः ।

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति इति । बृहदारण्यकश्रुतेः ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मानि ।

संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ इति कैवल्यश्रुतेश्च ।

अस्या एव श्रुतेरुत्तरार्धे गीतायाम्—ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र
समदर्शन इति । छिद्यन्ते सर्वसंशयास्तस्मिन्दृष्टे परावर इति मुण्डक-
श्रुतेश्च ॥ ६ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

यः पश्यतीत्यं सकलानि भूतान्यात्मन्यथाऽऽत्मानमपीह विद्वान् ।

सर्वेषु भूतेषु स तत्त्ववेत्ता निःसंशयः स्यात्सकलैरनिन्यः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

मन्त्रः षष्ठोऽपि संपूर्णः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुनाऽऽत्मज्ञस्य स्थितिमाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्काले विजानत आत्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि न मद्ब्रह्म-
तिरिक्तं किञ्चिदस्त्यहमेव सर्वरूप इत्यात्मैवाभूत्संवृत्तः । तत्र तस्मिन्काले
एकत्वमैकात्म्यमन्वनुभूतं पश्यतोऽनुभवतो मोह आवरणरूपः कः
किंनिमित्तकः शोकश्च विक्षेपरूपः कः किंनिमित्तक आत्मज्ञानेनावि-
द्याया निरस्तत्वात्स्वरूपं जानतः समूलाविद्योच्छेदादावरणविक्षेपयोर-
भावेन कामाद्यनुदयाज्जीवन्मुक्तिस्थित्या तूष्णींभूत आस्त इत्यर्थः । यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तस्य निष्क्रियत्वाभि-
धानात् । आत्मन्येव च संतुष्टस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वाक्या-
च्च ॥ ७ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

सर्वाणि भूतानि मदात्मकानीत्येवंविदोऽभूत्सकलं यदात्मा ।

तदैकतां पश्यत आत्मरूपे मोहश्च शोकश्च भवेत्कथंस्वित् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णः सप्तमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

आत्मज्ञास्थितिमुक्त्वा पुनरात्मस्वरूपं लोकोत्तरैश्वर्यप्रदर्शनेनोपसंहृतं
वर्णयति—स पर्यगादिति । अत्र स इत्युत्तरार्थे च कविरित्यादिशब्दैः
पुंलिङ्गत्वेन निर्देशाच्छुक्रमित्यादीनि विशेषणानि पुंलिङ्गत्वेन विपरि-
णम्यान्यथवा स इति शब्दो भिन्नक्रम उत्तरार्थेन संबध्यते । यत्तदोर्नि-
त्यसंबन्धात् । यद्ब्रह्म पर्यगात्परिः सर्वतोभावे सर्वतो जगद्व्याप्याऽऽसीत् ।
शुक्रं शुद्धं दीप्तिमत्स्वप्रकाशम् । तमेव भान्तभनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । अकाशं सूक्ष्मदेहरहितमव्रणं व्रणः सत्त्वं
तद्द्रहितमस्लाविरं स्लाविराः शिरा न सन्ति यस्य तन्निरवयवत्वादव्रणम-
स्लाविरामिति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरनिरासः । अशरीरं शरीरेष्वनव-
स्थेष्ववास्थितमिति श्रुतेः । शुद्धं मायासंबन्धरहितं विरजः पर आकाशा-
दिति श्रुतेस्तमसः परमुच्यत इति गीतावाक्याच्च । अपापविद्धं पुण्यमपि
पुनरावाचिहेतुत्वात्पापमेव तेनोभयात्मकेनाविद्धमसंबद्धं स न साधुना
कर्मणा भूयाञ्चो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतेः । नाऽऽदचे कस्यचि-

त्पापं न चैव सुकृतं विभुरिति भगवद्वाक्याच्च । स एतादृशं ब्रह्मैव
 स्वशक्तिमादायेश्वरो भूत्वा कविरलीतानागतज्ञः । वेदाहं समतीतानि
 वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानीति गतायामुक्तत्वात् ।
 मनीषी मनीषा जगत्सर्जनेच्छा तद्वान् । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये
 योति श्रुतेः । अथवा मनोनियन्ता मनसो ये मनो विदुरिति श्रुतेः ।
 परिभूः परिरुपर्यर्थकः परि सर्वेषामुपरि श्रेष्ठत्वेन भवत्यस्तीति परिभूः ।
 पुरुषाञ्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः । स्वयंभूः
 स्वयमेव भवति न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः । अथवा येषामुपरि येषोपरि
 तत्सर्वं स्वयमेव भवतीति सर्वरूपः । याथातथ्यतो यथायाभावो
 याथातथ्यं तेनेति याथातथ्यतः साध्यसाधनादिप्रतिनियतस्वरूपेणा-
 र्थीश्वेतनाचेतनरूपपदार्थान्वयदधाद्विभज्य दत्तवान् । शाश्वतीभ्यो नित्या-
 भ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो यो वै स संवत्सरः
 प्रजापतिः षोडशकल इति श्रुतेरचिन्त्यशक्तिर्ब्रह्मोति भावः । अत्रार्थे
 श्लोकयोजना—

यद्व्यापकं शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्प्रवरः स्वयंभूः प्रजापतिभ्यो व्यदधाद्यथार्थान् ॥

अथवा यथोक्तात्मज्ञस्योक्तानुवादपूर्वकमैश्वर्यमाह । सशब्द उत्तरार्धेनैव
 संबध्यते । यः शुक्रमित्यादि यथोक्तविशेषणविशिष्टं ब्रह्म पर्यगात्सर्वभावेन
 ज्ञातवान् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वात्स ब्रह्मज्ञः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी
 द्वैतासंबन्धेन प्रशस्तबुद्धिमान्परितः सर्वमपि स्वयमेव भवतीति परिभूः
 सकलात्मकः । स्वयंभूर्ब्रह्मरूपो यथास्वरूपं तेन तेन रूपेणार्थान्पदार्था-
 न्भोग्यविषयान् । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । अनन्तवर्षोप-
 भोगाय व्यदधात्स्वयमेव कृतवान् । यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मि-
 न्संदेहे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्तेति श्रुतेर्ब्रह्मविद्ब्र-
 ह्मैव भवतीति भावः ॥ ८ ॥ अत्रार्थं संग्राहकः श्लोकः—

यो ज्ञातवाञ्शुद्धमपापविद्धं देहद्वयातीतमतिप्रकाशम् ।

कविः स धीमान्सकलः स्वयंभूर्व्यदधाद्यथास्वं बहुकालमर्थान् ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विद्वनौ कृतायां रामशर्गणा ।

संपूर्णक्षाष्टमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उपक्रान्तमात्मतत्त्वमुपसंहृत्य यस्तूक्ततत्त्वानभिज्ञ ईषणात्यागाभावेन संन्यासे च नाधिकारी संसारे च नात्यन्तं सक्तस्तं प्रति चित्तैकाग्र्यार्थ-मुपासनासमुच्चयं कथयिष्यन्प्रत्येकमुपासनां फलकथनव्याजेन निन्दति । अथबोक्तात्मज्ञानस्थाखिलश्रेष्ठत्वं तद्व्यतिरिक्तानां संसरणहेतुत्वपदर्शनेन द्रढयति—अन्धं तम इति । ये नरा असंभूतिं सम्यग्भवनं संभूतिरूपचिर्यस्य कार्यस्य तद्विघ्नां कारणरूपामव्याकृताख्यं प्रकृतिमुपासते चिन्तयन्ति तेऽन्धं तमोऽदर्शनात्मिकां प्रकृतिं प्रविशन्ति प्रकल्पेण विशन्ति पौराणि-कोक्तं प्रकृतिलयं प्राप्नुवन्ति । तं यथा यद्योपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । य उ । ये तु संभूत्यां प्रकृतिकार्ये द्विदृश्यगर्भाख्ये रता आसक्तास्तदुपा-सका इत्यर्थः । ते ततः प्रकृतिलयाद्भूय इवाधिकमिव स्वरूपाज्ञानेन संसरणहेतुत्वात्तमोऽणिषादिसिद्धिसमुदायं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ॥९॥
अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अव्याकृतं हेतुपासते ये संप्राप्नुवन्ति प्रकृतौ लयं ते ।
प्रजापतिं कार्यमुपासते ये ते प्राप्नुवन्ति ह्यणिमादिसिद्धीः ॥१॥

ईशावास्यस्य विट्ठतौ कृतायां रामशर्मणा ।
संपूर्णो नवमो मन्त्रः श्रीयतां तेन राषवः ॥ २ ॥

व्याकृताव्याकृतोपासनयोर्भिन्नफलत्वे श्रुतिराचार्यवचः प्रमाणयति-अन्यदेवेति । संभवात्संभूतिरूपकार्यप्रजापत्युपासनादन्यदेव भिन्नेवाणि-मादिसिद्धिरूपं फलं वत्त्वज्ञा आहुर्वदन्ति तथाऽसंभवादसंभूतिरूपकार-णाव्याकृताख्यप्रकृत्युपासनादन्यत्प्रकृतिलयाख्यं फलमाहुः कथयन्त्यु-पास्योपासनयोरभेदविवक्षया संभवादसंभवादित्युक्तं ये ज्ञानिनो नोऽस्म-भ्यं भाष्यमतेऽन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाभावात्संप्रदानम् । अस्मान्वा । अकथितं चेति व्यापारद्वयार्थत्वाद्वा द्विकर्मत्वं तदुपासनाद्वयतत्त्वं विचचाक्षिरे व्या-ख्यातवन्तस्तेषां धीराणां वाक्यमिति शेषः । अथवा प्रसिद्धत्वाद्वा-क्यमिति कर्मणोऽप्रयोग आख्यातोपयोग इत्यपादनत्वस्याविवक्षया शेषे षष्ठी । धीरेभ्य इत्यर्थः । इति पूर्वार्धोक्तप्रकारेण वयं शुश्रुम श्रुत-वन्तः ॥ १० ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

अन्यत्फलं कार्यमुपासतां स्यादुपासतां कारणमन्वदेव ।
एतस्य तत्त्वं त्रिबुधा य ऊचुस्तेषां पुरा वाक्यमिति श्रुतं नः ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विष्टतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो दशमो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

यत एवमत उभयोः समुच्चयो युक्त इत्याह-संभूतिमिति । यः पुमान्संभूतिं चावर्णलोपः पृषोदरादित्वात् । असंभूतिं प्रकृतिमथवा सम्यग्भवत्यस्याः कार्यमिति संभूतिः कारणं पूर्वापरसंदर्भानुसारेण वक्तुरभिप्रायस्याभिधानियामकत्वात्प्रकृतिस्तां च परं विनाशं च । चेत्यर्थे । विनाशोऽस्यातीति विनाशं कार्यम् । अर्थभाद्यच् । तदुभयं कार्यकारणोपासनाद्वयं सह समुच्चितं फलमिति वेद जानाति स विनाशेन हिरण्यगर्भाख्यकार्योपासनेन मृत्युमनैश्वर्यादिदुःखजातं तीर्त्वाऽतिक्रम्यासंभूत्या । अथवा पूर्वोक्तप्रकारेण संभूत्याऽव्याकृताख्यकारणोपासनेन । यथाऽस्मदपेक्षयाऽधिकजीवनेन देवा अपरास्तथाऽपेक्षिकममृतं प्रकृतिखयमश्नुते प्राप्नोति ॥ ११ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासने कार्ष्णिनिदानयोस्ते समाश्रिते वेद परस्परं यः ।

तत्राऽऽद्यया प्राप्य स ईश्वरत्वं द्वितीयया याति लयं प्रकृत्याम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विष्टतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्ण एकादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अधुना कर्मणोपासनां समुच्चिचीषन्प्रत्येकमुभयं फलं प्रदर्श्य निन्दति । अथवा व्याकृतान्याकृतोपासनयोः फलं प्रदर्श्य कर्मणां देवतान्वरोपासनानां च फलं दर्शयति—अन्धं तम इति । ये नरा अविद्यां विद्याज्ञानं तद्भिन्नाऽविद्या तां कर्म केवलमुपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्ति तेऽन्धं तमो जन्ममरणरूपं पविशन्ति प्राप्नुवन्ति । य उ ये त्वशुद्धचित्ता अपि कर्म न कुर्वन्ति किंतु केवलायां विद्यायां देवतोपासनायां रता आसक्तास्ते कर्माधिकारे सत्यपि कर्मत्यागेन प्रत्यवायरूपदोषयुक्ताः सन्वस्ततः कर्मानुष्ठातृभ्यो भूय इवाधिकमिष तमः संसरणलक्षणं पविशन्ति प्राप्नुवन्त्युपासनाफलं नाश्नुवते । किंतु संसरन्तीति भावः ॥१२॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

उपासते केवलकर्मजालं ये संसरन्तीह पुनः पुनस्ते ।

तेभ्योऽधिकं यान्ति गतागतं ते उपासते केवलदैवतानि ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विष्टतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णो द्वादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उक्तार्थे श्रुतिर्विद्वद्वचः प्रमाणयति—अन्धदेवेति । विद्याया देवतो-
पासनायाः फलमन्यदेव । विद्यया देवलोक इति श्रुतेर्देवलोकाप्तिल-
क्षणं प्राज्ञा आहुः । तथाऽविद्यायाः कर्मणोऽन्यत्कर्मणा पितृलोक इति
वचनात्पितृलोकप्राप्तिलक्षणमाहुर्दूरभेते विपरीते विषुवी अविद्या या च
विद्येति श्रुतेश्च । एवंप्रकारेणोभयतत्त्वव्याख्यातृभ्यः पूर्वमस्माभिः श्रुत-
मस्तीति तात्पर्यम् । पदव्याख्या तु व्याकृताव्याकृतोपासनावन्मन्त्रे कृता
॥ १३ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

बुधाः फलं कर्मण आहुरन्यत्स्यादेवतोपास्तिफलं तथाऽन्यत् ।

ये तस्य तत्त्वं गुरवो न ऊचुस्तेभ्यः पुराऽस्माभिरिति श्रुतं हि ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णस्त्रयोदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

उभयोः समुच्चये फलमाह—विद्यां चेति । विद्यां च देवतोपासना-
विद्यां च कर्म तदुभयं सह समुच्चितं फलदात्रिति यः पुमान्वेद सोऽवि-
द्यया कर्मणा मृत्युं स्वाभाविकमज्ञानं विस्मरणलक्षणं तीर्त्वा दूरीकृत्य
विद्यया देवतोपासनेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तद्व्यमृतमुच्यते
यदेवतात्मगमनमिति श्रुतेः । अत्रार्थे श्लोकयोजना—

यो देवतोपास्तिमथापि कर्म एकेन कार्यं पुरुषेण वेद ।

स्वकर्मणा मृत्युमतीत्य विद्वान्स विद्ययाऽऽप्नोति हि देवतात्वम् ॥

अथवा कर्मणामुपासनानां च फलं प्रदर्शयाऽऽत्मज्ञानेनैव कृतक-
त्यतेति श्रुतिरुपपादयति वक्तृतात्पर्यस्थाभिधानियामकत्वात् । विद्या-
मात्मज्ञानं च परमविद्यां च कर्ममृत्युभयं पठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति
कर्माऽऽत्मज्ञानं च पूर्वापराधिहारभेदेन सहैकपुरुषकर्तव्यत्वेन समुच्चितं
यो वेद सोऽविद्यया कर्मणोपासनाऽपि मानसं कर्मैव मृत्युं स्वरूपावि-
स्मरणहेतुं चित्तमलमनैकाग्र्यं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं
मोक्षमश्नुते । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयना-
येति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

कर्माऽऽत्मविज्ञानमपि क्रमेण संपाद्यमेकेन नरेण वेद ।

यः कर्मणा चित्तविशुद्धिमाप्स्य स विद्ययाऽऽप्नोत्यमृतं हि विद्वान् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णाश्चतुर्दशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ पुनरादित्यान्तर्यामिपुरुषोपासनामभेदेन वर्णयन्नैकात्म्यमुपमंहरति—हिरण्यमेनेति । हिरण्यमेनेन हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमं तदिव प्रकाशात्मकं तेन पात्रेण पिबन्ति रश्मयो रसान्यत्र स्थितास्तेन विम्बेन सत्यस्य । सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेर्ब्रह्मणो मुखं मुखमिव मुखं प्रधानं रूपमभिहितमाच्छादितं सर्वजनैरज्ञातमस्ति । तथाऽपि यः प्रसिद्धोऽसौ प्राकृतजनानां परोक्ष आदित्ये सूर्यमण्डले स्वयंपकाशः सकलशक्त्याधारभूतः पुरुषः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्धुं पुरिशय इति श्रुतेः । अन्तर्याम्यस्ति स पुनरसावित्यनेनावधारणं स एव । अथवैतच्छब्दार्थोऽदःशब्दः । एष सर्वसमीपतरोऽहामिति प्रत्यक्षतः स्वानुभवं श्रुतिरधिका रिणे प्रदर्शयति । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति श्रुतेः । ॐ ॐकारवाच्यं खमाकाशमिव व्यापकं ब्रह्माहमस्मीति भावः । एवमेव त्वमपि ब्रह्मरूपोऽस्मीति तात्पर्यम् ॥१५॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—
तेजोमयेनापिहितं स्वरूपं सत्यस्य विम्बेन सदा परं तु ।

भानावसौ यः पुरुषोऽस्ति सोऽहं ज्ञेयं विभु ब्रह्म सद्दोस्वरूपम् ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां राघवशर्मणा ।

पूर्णाः पञ्चदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

+ प्रथमव्याख्यायामुक्तोपासनाधान्योगी देवतामन्ते प्रार्थयते—वायुर-
निलमिति । द्वितीयव्याख्यायां त्वात्मज्ञस्याऽऽप्तकामत्वेन देहान्तेऽन्यत्र
गमनं नास्त्याप्तकामो भवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव सपवली-
यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । न च प्रार्थयं देवतान्तरं य एवं
वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति श्रुतेस्तस्य सर्वात्मकत्वादसं-
कल्पत्वाच्च तमक्तुः पश्यति वीतशोक इत्युक्तत्वात् । अत्र आत्मज्ञवन्ना-
न्यस्यात्रैव कृतकृत्यतेति निदर्शयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्तव्या-
कृताव्याकृतोपासनाधान्देवतान्तरोपासनावांश्च लोकान्तरगमनयोग्यो
योगी देवतामन्ते प्रार्थयेतेति श्रुतिरूपदिशति—वायुरिति । मम वायुः
शरीरस्थः प्राणः प्राणोपलक्षितं लिङ्गशरीरमुत्क्रान्तं सदमृतं मृत्यु-
नाऽनाप्तं तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इति प्रक्रम्याथेममेव नाऽऽप्नो-
द्योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेः । अनिरुं सूत्रात्मानं प्राप्तोत्विति शेषः ।

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैतीत्यादिना वायोरेव परलोकमापकत्वोक्तेः ।
अयेदं स्थूलं शरीरं भस्मानं भस्मैवान्तः परिणामो यस्य तादृशं पृथि-
व्यंशत्वाद्भ्रैव तिष्ठतिवति तात्पर्यम् । ओमिति ब्रह्मनाम । अवति
प्राप्नोति सर्वान्पदार्थानथवाऽवति रक्षति सर्वं भूतजातम् । अथवाऽवति
दीप्यत इति स्वयंपकाशं ब्रह्म । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृत इति गीतावाक्यात् । तद्रूप क्रतो क्रतुर्यज्ञः । तद्धेतुत्वात्संकल्पोऽपि
क्रतुः । यथा क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुव इति श्रुतेः । हे संकल्प स्मर ।
यन्ममेष्टं तत्स्मर ।

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥

इति भगवद्वाक्यात्क्लिबे कल्पने प्राप्तुं योग्यो भवतीति क्लिप्किवि-
मागदश्छान्दसस्तस्मै क्लिबे जज्ञादेशोऽयस्मयादित्वेन पदत्वात् । मया
प्राप्तुं योग्याय । लोकाय क्रियार्थोपपदस्येति कर्मणि चतुर्थी तं दातुं
स्मरणविषयं कुरु । कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं तत्स्मर । स्मरेत्यस्य
त्रिरावृत्तिः संभ्रमेण पठत्तत्वात् ॥ १७ ॥ अत्रायं संग्राहकः श्लोकः

सूत्रं मरुद्यातु वपुर्ममेदं भस्मान्तमुर्वी प्रणवात्मकस्त्वम् ।

संकल्प यत्कर्म कृतं मयेष्टं प्राप्यं च लोकं मम संस्मराद्य ॥ १ ॥

ईशावास्यस्य विवृणौ कृतायां रामशर्मणा ।

पूर्णः सप्तदशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

अथ कर्मकृतसर्वाश्रमेषु परिचरितमर्थि प्रार्थयते—अग्ने नयेति । हे
देव दीव्यति दीप्यत इति देवो द्योतनात्मकाग्नेऽस्मांस्त्वदुपासकान्स्मरया
गतागतरहितेन मार्गेण राधे भोग्याय फलाय मुक्तिरूपाय । तादर्थ्ये
चतुर्थी । तदर्थं नय भाषय । यतो भवान्निश्चानि सर्वाणि वयुनानि
ज्ञानानि कर्माणि वा विद्वाञ्जानन् । किं व जुहुराणं हुँः सतो लुक्छ-
लोपश्चेत्ति सिद्धं कौटिल्यं वञ्चनात्मकं व्यवहारार्थभाचरितमेनः पाप-
मस्मदस्मत्तो युपोऽवमिश्रितं कुरु । नाशयेत्यर्थः । अमिश्रगार्थकाद्युवा-
चोरादादिकादपि बहुलं छन्दसीति श्रुतञ्चित्तयेति हेर्धिर्वा छन्दसीत्य-
पित्त्वविकल्पान्दित्वाभावेन गुणः । निष्पापत्वे मुक्तियोग्यत्वं स्वादिति

भावः । यतोऽधुना वयं नमस्कारमपि कर्तुमशक्ताः शरीरापाटवात्किं-
 मुनान्यपरिचर्यामतस्ते तव भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं
 विधेमोत्तमपुरुष आशीर्लिङ्गो बहुवचनं छन्दस्युभयथेति सार्वधातुक-
 त्वमङ्गलालोपः क्रियाम नमस्कारेण वै खल्वपीति वचनान्नमोऽस्तु
 नमोऽस्तिवति ब्रूम एतावतैव त्वं प्रसन्नो भवेति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥
 अत्रायं संग्राहकः श्लोकः—

ज्ञानानि सर्वाणि विदंस्त्वमग्रे संप्रापयास्मान्सुपथा विमुक्तिम् ॥
 कौटिल्यमेनः कुरु नः पृथक्त्वां कुर्मो नमोऽन्ते बहुशा स्ववाचा ॥१॥

ईशावास्यस्य विवृतौ कृतायां रामशर्मणा ।

संपूर्णोऽष्टादशो मन्त्रः प्रीयतां तेन राघवः ॥ २ ॥

माध्यंदिनेशोपनिषद्रहस्यप्रकाशकं श्लोकसमूहमेतम् ।

कृत्वाऽर्पितं श्रीगुरुपादपद्मे पठत्यजस्तं स विमुक्तिमीषात् ॥ १ ॥

ईशाख्योपनिषद्रहस्यविवृतिं श्रीरामशर्माऽकृत

श्रीकृष्णात्रिकुलोद्भवः कविवरः श्रीसिद्धराजात्मजः ।

शाके खेद्युगाचलावनि १७३९मिते याभीश्वरेऽब्दे मधौ

सेयं श्रीरघुवीरपादकमले भक्त्याऽर्पिता श्रीमति ॥ २ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालंकारहीरश्रीराजयोगिवरिष्ठश्रीसिद्धेश्वरसूरि-

सूनुना श्रीरामचन्द्रपण्डितेन विरचिता श्रीमाध्यंदिनीये-

शाखास्योपनिषद्रहस्यविवृतिः समाप्तिमगमत् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

आनन्दभट्टोपाध्यायकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

ॐ दर्शपूर्णमासाश्चमेषान्तं कर्मकाण्डं समाप्तमयेदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते—ईशा वास्यमिति । ईशा वास्यमित्यादीनां मन्त्राणामपि यथाकथंचन कर्मसु विनियोगः किं न स्यादिति केनचित्पृष्ठ ऋचा पुरुषं ब्रह्माणं दक्षिणतः पौरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यनेन षोडशर्चेनेत्यादि । तत ईशा वास्य-मित्यादिमन्त्राणां कर्मसु प्रमाणतोऽविनियोगात् । यागकल्पनायां तु विशेषं परिहृत्यैव यागकल्पना सा भवति नेतरेति श्रीभगवच्छंकरा-चार्यो विरोधादेवाविनियोगस्नेषां मन्त्राणां कर्मणीति प्रतिपादयति— ईशा वास्यामित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्याऽऽ-त्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वादिति । तमेवं सविस्तरं प्रतिपादयति—याथा-त्म्यमात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वादि वक्ष्यमाणं कर्मणा विरु-ध्यत इत्यतो युक्तस्नेषां कर्मस्वविनियोगः । न चैवंलक्षणत्वं याथात्म्य-मुत्पाद्यं संस्कार्यं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं येन कर्मशेषता स्यात् । सर्वासामुपनिष-दामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपयोगाद्गीतानां मोक्षधर्माणां चैतत्परत्वात् । तस्मादात्मनोऽपृथक्त्वाकर्तृत्वादि शुक्लत्वादि नोपादाय तस्य लोकबुद्धि-सिद्धानि कर्माणि विहितानि । यो हि दृष्टेन कर्मफलेन ब्रह्मवर्चसा वाऽदृष्टेन स्वर्गादिना वाऽनुमीयते तत्र च द्विजातिरहं लक्षणाद्यधि-कारधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्वित्पधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा ह्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनाऽऽत्मविषयाः स्वात्मविकाराज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारविच्छित्तिसाधनमा-त्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति । एवमुक्तविषयसंबन्धप्रयोजनात्मन्त्रा-न्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः । अस्य कृत्स्नस्याध्यायस्य दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । आत्मा देवता । प्रतिमन्त्रं चेशा वास्यं कुर्वन्नेवासुर्या नामेति तिस्रोऽनुष्टुभ आत्मदेवत्या दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । अत्र च कंचन पुत्रं शिष्यं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्र-मिह जन्मनि जन्मान्तरे वा यथाशक्यनुष्ठितयज्ञादिना क्षपितकल्मषं नित्यानित्यवस्तुविवेकवन्तं दैवशात्कथंचिदिहामुन्नार्थफलभोगविराग-युक्तं श्रमदमादिसंपन्नं सुमुक्षुं शिक्षयति । स्वयमाचार्यस्वरूपा सती श्रुतिराह—ईशा वास्यमिति । ईश ऐश्वर्येऽस्य क्विवन्तं तृतीयान्तं रूपमीशे-

तीष्ठ इतीद् तेनेशोशिश्रेषा तेन परमेश्वरेण परमात्मना सर्वजन्तूनामात्म-
भूतेन स्वैनाऽऽत्मनेशा वास्यं वस निवासे वास्यं निवसनीयं किमि-
तीदं प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयमानं साक्षिदृश्यं चेदमात्मव्यतिरिक्तं सर्वमि-
दमीशा वास्यं सर्वेषु स्वकार्येषु स्वकारणभूते निवास्यम् । जगति पृथि-
व्यां जगत्यां जगत्युपलक्षिते जगति किंचेति चकारो भिन्नक्रमः । जगति
व्यक्तं च लोकप्रसिद्धं वस्तुजातं तत्सर्वमीशा वास्यं निवास्यं स्वैनाऽऽ-
त्मना निवास्यम् । किंच वस आच्छानेऽहमेवेदं सर्वमिति परमसत्य-
रूपेणेशा परमात्मनाऽमृतमिदं सर्वं वास्यं छादनीयमाच्छादनीयं कार्यस्य
कारणसत्ताप्रकाशव्यतिरेकेणाऽऽरोपितस्याधिष्ठानप्रकाशव्यतिरेकेण पृथ-
क्सत्ताप्रकाशनाभावादेवेदं सर्वं जगदीशा वास्यम् । यतः प्रत्यगात्मनः
सच्चिदानन्दलक्षणपुरुषार्थरूपं स्वत एव सिद्धम् । तेन स्वास्मिन्नारोपि-
तस्याहमिदं ममेदमित्येवमनात्मकस्य सर्वस्यानर्थभूतस्य जगतस्त्यक्तेन
त्यागेन सर्वाधिष्ठानभूतस्वरूपयाथात्म्यानुभवसामर्थ्यासिद्धेन त्यक्तेन
त्यागेनाऽऽत्मानं भुञ्जीथाः । भुजोऽनवन इत्यस्य रूपम् । पालनेऽपि
च्छन्दस्यात्मनेपदं भवत्यत आत्मानं भुञ्जीथाः पालयेथाः कृतं कृत्यं
माप्तं प्रापणीयम् । आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतेः । त्यक्तैषणस्त्वं
मा गृधः कस्यस्त्विद्वनम् । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । कस्यस्त्विद्वरस्य
धनं मा गृधः । अभिकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाभिकाङ्क्षां मा कार्षी-
रित्यर्थः । स्वदिदिति निपातो वितर्कवचनः । अस्य संपूर्णकामत्वादे-
वाऽन्यार्थविषयाकाङ्क्षा किंनु कर्तव्या न कर्तव्येत्यर्थः । विचार्यमाणे
तथाविधस्यार्थस्याभावादेवाथवा मा गृधः कस्यचिद्वनमित्याक्षेपाथो न
कस्यचिद्वनमस्ति यद्गृध्येत । आत्मैव सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं द्वैत-
मात्रं त्यक्तमत आत्मन एवेदमात्मन एव तु सर्वं परस्य कस्यचित्संब-
न्धित्वेन प्रतीयमानस्य स्वयं संबन्धित्वमापादायितुमभिकाङ्क्षां मा
कार्षीः स्वव्यतिरेकेणातो मिथ्याविषयं ग्रहं मा कार्षीरित्यर्थः । एवमा-
त्माविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनाऽऽत्मज्ञाननिष्ठतयाऽऽत्मा रक्षितव्य
इत्येष वेदार्थः ॥ १ ॥

अथैतस्यार्थस्य ग्रहणस्य तु साधनत्वेनेदमुपादिशति—कुर्वन्नेवेहेति ।
इह कर्मभूमौ शतं समाः शतं वर्षाणि जिजीविषेद्यादि भवाञ्ज्जीवितुमि-
च्छेत्तर्हि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव भवाञ्ज्जीविषेच्छतं समा इति
जीवतः पुरुषस्य जीवितं परमायुरनूद्य कुर्वन्कर्माणीत्यवधीयते । एवं

त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे नराभिमानीनि त्वयि । एवं जीवति सति कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः । नान्यथेतोऽस्ति । इतोऽस्माद्यथोक्तप्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति । एको ज्ञानमार्गो द्वितीयः कर्ममार्ग एव प्रकारद्वयादन्यत्प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । देवताभक्तिरप्युभयात्मिकैव । अतो न विरोधः । एवं चेदशुभं कर्म न लिप्यते । केचिदेवं योजयन्ति—इह लोके कर्माणि यज्ञेन दानेनेत्यादिना मुक्तिसाधनत्वेन विहितानि कर्माणि कुर्वन्नेव शतं समाः संवत्सराणि जिजीविषेदिति व्यत्ययः । एवमिहैवं त्वयि वर्तमाने सति तव मुक्तिरस्ति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति । इतः प्रकारादन्यथा मुक्तिर्नास्तीत्येतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तेर्नाभूता विशेषास्तथा मुक्तेर्न मार्गभेदोऽस्त्यपि त्वेक एव मार्गो ज्ञानलक्षणोऽन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारान्तरेण विद्यमानेन कर्म लिप्यते तथा प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेदिति । कथं पुनरिदमवगम्यत आद्येन मन्त्रेण ससंन्यासज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ज्ञानकर्मणो विशेषोपरोधं पर्वतसर्षपवदेवोक्तं न स्मरसि किमित्याद्युक्तम् । यो जिजीविषेत्स कर्म कुर्वन्नेवेति । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य खिद्यन्नमिति । तेन जीवित्ते मरणे वा गृधि मा कुर्वित्थरण्यमियादिति पदमतो न पुनारिवादिति व्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रिषापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासपथश्च तयोर्न्यास एवात्यरेच्यदिति त्रैत्तिरीयके ।

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च सुभाषिनः ॥

इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं श्रीव्यासेन वेदाचार्येण ।

श्रीभगवता—लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन(ण) योगिनाम् ॥ इति ।

विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दाऽऽरभ्यते विद्वत्प्रशंसार्थम्—असुर्या नाम त इति । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा असुषु रमन्त इति । तेषां संभूता लोका असुर्या नामशब्दः प्रसिद्धवचनस्वे लोकाः कर्मफलानि जन्मानि येषु लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति । अन्धेनादर्शनात्मकेन

तमसाऽज्ञानलक्षणेनान्धकारेणाऽऽवृता आच्छादितास्तान्स्थावरान्ता-
ल्लौकांस्ते प्रेत्य मृत्युवेमं देहं परित्यज्याभिगच्छन्ति । यथाकर्म यथाश्रुतं ते
तान्गच्छन्ति । ते क इति तानाह—ये के चाऽऽत्महनो जना इति ।
आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महननमात्मभेददर्शनं तत्कुर्वन्ति ते केऽविद्वांसः
स्वस्वरूपाविदस्ताद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्ते न त्वात्महनः ॥ ३ ॥

तर्हि तत्कीदृशमात्मतत्त्वमिति तदाह—अनेजदेकमिति । आत्मदेवत्या
त्रिष्टुप् । अतिवेगवान्वायुः प्रसिद्धस्ततो हि वेगवत्तरं मनस्ततोऽप्यतिवे-
गवत्तरमात्मतत्त्वं कथं विरुद्धमिदमुच्यते निश्चलं जवीय इति । नैष
दोषो निरुपाध्युपाधिमत्त्वोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिस्वरूपेणोच्यते—अने-
जदेकमिति । सोपाधिस्वरूपेणोच्यते—मनसो जवीय इति । मनसो
जवेनान्तःकरणस्य संकल्पादिलक्षणस्योपाधेरनुवर्तमानात्तत्र प्रवृत्तिश्च
व्यर्थं पुरतः पुरतश्चाऽऽत्मतत्त्वं प्रकाशन इति ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रसिद्धम् ।
इहैव दुःस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरसंकल्पनं नानागमनं क्षणमात्रा-
दित्यतो मनसो जविष्टत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादि-
दूरं गच्छति प्रथमं प्राप्त इवाऽऽत्मचैतन्याभासो गृह्यते । अतो मनसो
जवीय इत्याह । किंच नैनद्देवा आप्तुवान्नििति । एतदात्मतत्त्वं देवा द्योतन-
साधनत्वात्सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं चक्षुरादीन्द्रियाणि देवा नाऽऽप्नुवन्
प्राप्तुवन् विषयकुर्वन्नििति । प्रकाशविषयीकर्तुं वा श्रम एव ततस्तेभ्यो
मनो जवीयः । मनोव्यवहारो व्यवहितत्वात् । नाऽऽभासप्राप्तमप्यात्मनो
नैव देवतानां विषयो भवति यत्स्यान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत्पूर्वमेव गतं
व्योमवव्यापिन्वात् । सर्वथाऽपि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जिनं स्वेन
नीरूपेणाविक्रियं सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवा
विवेकिनां मूढानामेकमनेकमिव प्रतिदेहं प्रत्याचक्षते स्वत इत्येतदाह—तद्धा-
वत इति । तद्यत्प्रसिद्धमात्मतत्त्वं तद्धावतो दूरं गच्छतोऽन्यान्मनोवागि-
न्द्रियप्रभृतीनात्मविलक्षणानत्येत्यतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव
दर्शयति—तिष्ठदिति । तिष्ठन्स्वयं सादित्यर्थः । तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति
चैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातर्यन्तारिक्षे श्वयत इति मातरिश्वा सर्वप्रा-
णभृत्क्रियात्मकः । यदा सर्वाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि
प्रोवाति यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं स मातरिश्वा । अपोऽप
इति कर्मनाम । अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणाण्यग्भवादित्यपर्जन्या-
दीनां ज्वलनदहनप्रकाशवर्षादिलक्षणानि यज्ञदानहोमादीनि दधाति
स्थापयति विभजतीत्यर्थः । समष्टिव्याष्टिरूपो ह्यसौ वायुर्धारयतीति वा ।

भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वा हि कार्यकारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्याऽऽदिभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः । न मन्त्राणां जायिताऽस्तीति पूर्वोक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

कञ्चिद्विशेषं दर्शयन्नाह—तदेजति । यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन्सर्वाणि भूतानीत्यात्मदेवतास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । तदेजति । तद्यत्प्रकृतमात्मतत्त्वं तदेजत्युपाधित एजति चळति । तन्नैजति । तदेव त्वात्मवत्त्वमतो नैजति नैव चळति । अचलमेव सच्चलतीव भवतीत्यर्थः । तद्दूरे । वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्यत्वाद्दूर एव । तत् उ एव अन्तिकेऽतिसमीपे विदुषामात्मत्वात्तदन्तिक एव । अत्यन्तसमीप एव न केवलं दूरेऽन्तिके तदन्तरस्य सर्वस्य जगतोऽन्तरात्तैव । एष त आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य तदेव सर्वस्य बाह्यतो व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्गतो ज्ञानघन एवेति शासनान्निरन्तरम् ॥ ५ ॥

यस्तु शोधिततत्त्वंपदार्थो मुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तानि स्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मानं त्वामन्वन्वेति सदा पश्यत्यात्मव्यतिरिक्तानि न प्रपश्यति । अपि त्वात्मन्यात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं तेषु सर्वेषु भूतेषु चाऽऽत्मानमनुपश्यति तेषामपि भूतानामात्मानमात्मतत्त्वं न पश्यति यथाऽस्य कार्यकरणलघातरूपमात्मानं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतं सत्यं केवलम् । निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तानां स्थावरान्तानामहमेवाऽऽस्मेति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं यस्तु पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विजुगुप्सते जुगुप्सां घृणां न करोति । गुपू रक्षणे । देहादिकं गोप्तुं न गच्छतीति वा । ज्ञानप्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणाऽऽत्मनोऽन्यद्द्रष्टव्यं पश्यतो भवति । आत्मानमेव त्वनन्तेषु विशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न प्राणादिनिमित्तमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगुप्सत इति ॥ ६ ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह सर्वासां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यमिति प्रदर्शयितुम्—यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति । यस्मिन्पथोक्त आत्मानि सर्वाणि भूतानि तान्येव परमार्थदर्शनादात्मैवामूदात्मैव संवृत्तः । परमार्थतो विजानत एवमात्मतत्त्वं विजानत एतत्तास्मिन्काले तस्मिन्नवस्थाविशेषे तत्र चाऽऽत्मनि को मोहः । मुह वैचित्ये । को मोहः कः शोकः कः संसार एकत्वमनुपश्यतः । शोकपोहौ कामधीजमजानतो भवतो न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति ।

श्लोकमोहयोरविद्याकार्ययोः संसारमसंसारमित्यज्ञानयाराक्षेपेण संपदर्श-
नात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥

योऽयमतीतेन मन्त्रेणोक्त आत्मा किंलक्षण इत्यपेक्षायामयं मन्त्रः
परवर्तते—स पर्यगादिति । आत्मदेवत्या जगती । स यथोक्त आत्मा
पर्यगात्परितः समन्ताद्गात्परितो गच्छति सर्वमन्नगच्छति व्याप्नोति च ।
आकाशवद्व्यापी शुक्रं शुच दीप्तौ शुचिमक्षीप्तिपदित्यर्थः । अकायम-
शरीरं लिङ्गशरीरवर्जितमव्रणमहतम् । अस्नाविरं स्नावाः क्षिरा न
विद्यन्ते यस्य तदस्नाविरम् । कविः क्रान्तदर्शी । नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टेत्या-
दिश्रुतैः । मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषा-
मुपरि भवतीति परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । येषामुपरि
भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव सर्वो भवतीति स्वयंभू । स नित्य-
मुक्त ईश्वरः । याथातथ्यतो यथातथा भावो याथातथ्यं यथाश्रुतकर्म-
फलसाधनतोऽर्थान्कर्तव्यपदार्थान्व्यदधादकरोद्विहितवान्यथानुरूपं व्य-
धादित्यर्थः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः संवत्सरात्मभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः
अत्राऽऽद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागाज्ज्ञाननिष्ठोक्ता । प्रथमो वेदार्थः ।
ईशा वास्यमित्यादिना मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति । अज्ञानिनां जिजी-
विषूणां ज्ञाननिष्ठासंभवे सति कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषेज्जिजीविषेरिति
कर्मनिष्ठा । द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्चिरंतनयोर्मन्त्रः प्रदर्शितः—सोऽका-
मयत जाया मे स्यादिति तस्याज्ञानिनः कर्माणि । मन एवास्याऽऽत्मा
बाग्जायेत्यादिवचनात् । अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते । तथा
षाऽऽत्मस्वरूपावस्थानं जायाद्येषणासंन्यासेनाऽऽत्मविदा कर्मनिष्ठापा-
त्तिकूल्येनाऽऽत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शनात् । किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिना यज्ज्ञाननिष्ठासंन्यासिनस्तेऽसूर्या
नाम त इत्यादिनाऽविद्विन्दाद्वारेणाऽऽत्मनः स पर्यगादिति वदतो मन्त्रै-
रुपादिष्टो ? यत्र तत्राधिकृता न कामिन इति । यथा च श्वेताश्वतराणां
मन्त्रोपनिषदि—अत्याश्रमिभ्यः परमं षवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजु-
ष्टमित्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कर्मनिष्ठाः यर्ष कुर्वन्त एव जिजीवि-
षवस्तेभ्य इदमुच्यते—अन्धं तम इत्यादिना । कथं पुनरिदमवगम्यते
साध्यसाधनभेदोपमर्शनम् । यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । यदात्मैकत्वविज्ञानं तत्र
केनचिदपि कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा स मूढः समुच्चिचिषति । भवतु

समुच्चिचीषयाऽधिद्विन्दि । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । दैवं वित्तं देवतादिज्ञानं कर्मसंरन्धित्वेनोपन्यस्तेन परमात्मविज्ञानं विद्यया देवलोक इति पृथक्फलाश्रयणात्ततो ज्ञानकर्मणोरिद्वैकैकानुष्ठाननिन्दासमुच्चिचीषया निन्दापरैकैकस्य पृथक्फलाश्रयणाद्विद्यया तदारोहन्ति विद्यया देवलोकः । तत्र दक्षिणायन्ति कर्मणा पितृलोक इति । न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात् ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति । षडनुष्टुभ आत्मदेवत्याः । अन्धं तपोऽदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के । येऽविद्यामविद्या कर्मैत्यर्थः । अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणाभेव केवलामुपासते । तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततो भूय इव ते तमः । ततस्तस्मादन्धात्मकाद्भूय एव बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति । ते क इति । य उ विद्यायां रता ये तु कर्म हित्वा य उ एव विद्यायामेष रता ज्ञान एव रतास्ततो बहुतरमेव तमः प्रतिशन्ति ।

अध्वदा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥ इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

अत्रावांतरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चये कारणमाहान्यथा फलवदफलवतोः संनिहितघोरङ्गाङ्गितैव स्यादिति — अन्यदेवाऽऽहुरिति । अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते फलमित्याहुः । अन्यदेवाऽऽहुरविद्याया कर्मणाऽभ्यदेव फलं क्रियत इत्याहुर्वेदाः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यादयः । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनं शुश्रुम । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयम्रागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्त एवं चिद्यां चाविद्यां चेति देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तद्देद तदुभयं ज्ञानं कर्म च सदैकेन रूपेणानुष्ठेयं यो वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबन्धक्रमेण किं स्यादित्युच्यते—अविद्यया मृत्युं तीर्त्सेति । अविद्यया कर्मणाऽग्निहोत्रादिना मृत्युं स्वाभाविकं रागतः क्रियमाणं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यं तदुभयं तीर्त्वाऽतिक्रम्य विद्यया वेदान्तज्ञानेनामूर्त्वं देवतात्मभावमश्रुते व्याप्नोति । तद्दृशामृतमश्रुते यदेवजात्मगमनम् ॥ ११ ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतीपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दो-

च्यते—अन्धं तम इति । अन्धं तमः प्रविशन्ति के येऽसंभूतिं संभवन् संभूतिः सा यस्य कार्यस्य संभूतिस्तस्मात् अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः प्रक्रियते कार्यं यया प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यां तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिकारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकामुपासते ते तदनुरूपमेव फलं तमोऽदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के ये उ एव संभूत्यां रताः संभूत्यां कार्य-ब्रह्माणि हिरण्यगर्भाख्य एव रतास्ते भूय इव तमः प्रतिशन्ति ॥ १२ ॥

अथाधुनोपासनयोः समुच्चयकरणायावयवफलभेदमाह—अन्धदेवाऽऽहुरिति । अन्यदेव पृथगेवाऽऽहुः फलं संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुर्वेदाः । तथाऽन्यदाहुरसंभवात्संभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमाहुः । अन्धं तमः प्रविशन्तीति शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीरा ये नस्तद्विचचक्षिरे । य आचार्या धीराणां वचनं विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफलवचनं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवमतः समुच्चयः संभूत्योर्धुक्त एवैकपुरुषार्थत्वादित्याह—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह विनाशेन मृत्युर्नाशो धर्मो यस्य स तेन विनाशधर्माणां हिरण्यगर्भोपासनेनैश्वर्यप्राप्तिद्वाराऽनैश्वर्यधर्मकामादिदोषजातं च मृत्युं तीर्त्वा संभूत्या । अत्राकारलोपश्छान्दसः । असंभूत्याऽसंभूत्युपासनयाऽव्याकृतोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणं कारणत्वप्राप्तिलक्षणममृतमश्नुत इति ततश्च पुनः संसारो भवतीत्येवमपरं विद्याकर्मसमुच्चये फलमभिहितम् । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति । स्वतन्त्रस्य सर्वकर्मसंन्यासपूर्वस्य सम्पत्ज्ञातस्य फलमभिहितमेवं द्विप्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽनेन प्रकाशितः । प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्तं ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने विद्यामुपासत इति । तत्र ऊर्ध्वं बृहदारण्यकं तत्रापि प्राणादिविषयोपासनं न परं किंचिदन्यानिर्गुणब्रह्मपरमिति विभज्य दर्शनीयम् । कार्यं सगुणब्रह्मोपासनावाक्यजातं चान्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इत्यादिषण्मन्त्रप्रकाशितार्थस्य प्रकाशन उपयुक्तमितरत्सर्वं निर्गुणत्वचैकानिष्ठमिति ।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इति यदुक्तं तत्र केन मार्गेणामृतत्वमश्नुत इत्याचिरादिमार्गेणेत्यु-
च्यते ॥ १४ ॥

एवं यथोक्तोपासनं कुर्वन्नुपासकः स्वदेहस्यान्तकाले प्राप्त आत्मनोऽ-
मृतत्वप्राप्तिद्वारभूतमादित्यं याचते—हिरण्मयेन पात्रेणोति । आदित्व-
देवत्याऽनुष्टुब्हे पूषन्हे सूर्यास्मत्पोषक हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेणाऽऽ-
धारभूतेन सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मणोऽपिहितं मुखं द्वारमपि-
हितम् । हिरण्मयेन पात्रेण द्वारस्यापिधानं कृतम् । अतस्तत्त्वं पूषन्नपा-
वृणु पूषंस्तत्पिधानं त्वमपावृण्वपगमय । सत्यधर्माय सत्यस्य तवोपास-
नादहमपि सत्यधर्मो जातः । सत्यं धर्मो यस्य स सत्यधर्मा तस्मै सत्य-
धर्माय मह्यं तदपावृणु । यद्वा व्यत्ययः । सत्यधर्माय सत्यधर्मस्य
तद्दृष्टये । १५ ॥

पूषन्नेकर्ष इति । सूर्यदेवत्या त्रिष्टुप्पोषणात्पूषा रविस्तत्संबोधनं ह
एकर्षं त्वया सर्वस्य संयमनाद्यमो हे यम सूर्ध सुध्र्वीरणात्सूर्यस्तत्सं-
बोधनं प्रजापतेरपत्यं प्राजापत्यस्तत्संबोधनं हे प्राजापत्य । एवं संस्तुय
प्रार्थयते—व्यूह रश्मीनििति । रश्मीन्व्यूह विगमय समूह तेजस्तेजस्तापकं
यज्ज्योतिस्तज्ज्योतिस्तत्समूहमेकी कुरु । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते
पश्यामि ते तव यत्कल्याणतमं मङ्गलतमं रूपं तत्ते तव प्रसादा-
त्तद्रूपमहं पश्यामि । किंच योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । योऽसौ
मण्डलस्थो व्याकृतावयवो यः पुरुषः पुरुषा आहुः पूर्णत्वाद्वा पुरुषः
सोऽहमस्मीत्यादित्यमेकीकृत्य पश्यामीति ॥ १६ ॥

एवं ब्रह्मोपासकस्य योगिनः शरीरपातोत्तरकालं शरीरं यद्भवति
तदाह—वायुरनिलामिति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यजुर्वायुः प्राणोऽनिलं सूर्या-
त्मममृतमधिदैवतं स्वप्रकृतिं हिरण्यगर्भारूपं प्राणं प्रतिपद्यते । अथान-
न्तरमिदं प्रतीयमानं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भवति । कृतप्रयोजनत्वात् ।
इदानीं योगिनो बलभूतं सर्ववेदसारं सर्ववेदमयमक्षरं कथयते—ओमिति ।
अवतेरामोतेर्वा । ओमिति परमाक्षरस्य योगिनो बलभूतस्य परस्य
ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्य स्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गावत्रं
परमात्मा देवता । शब्दब्रह्मारम्भे विनियोगः । अपि च यागहोमादिषु
शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिष्वपि सर्वेष्वस्योका-
रस्य विनियोगः । ओमिति परब्रह्मणो नामनिर्देशः । ओं तद्ब्रह्मेत्यादि-
श्रुतेः । ब्रह्मविष्णुशिवपरब्रह्मात्मकोऽकारोकारमकारार्धमात्रात्मकोऽयमो-

कार एवान्त्यकाल उच्चारक इति दर्शयति—आत्मरूपश्च ॐकारस्ततस्तेन ततम् । इदानीं कृतं स्मारयति—कृतं स्मर, इति । लिङ्गोक्तदेवत्यं यज्ञः । क्रतो क्रतुः संकलयोऽनेन संकलाविषयो योगिभिर्लक्ष्यते । हे क्रतो हे श्रीभगवन्नग्रे स्मर कृतं ब्रह्मचर्ये मया कृतं तत्स्मर न विस्मर्तव्यम् । हे क्रतो गार्हस्थ्ये मया यत्कृतं तच्च स्मर । पुनश्च यत्साधु कृतं तत्सर्वं कृतं स्मर कृतं स्मरेति । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा क्रतुशब्देन यज्ञः संबोध्यते । हे क्रतो हे यज्ञ । यज्ञशब्दोपलक्षितो यज्ञाध्यक्षो यज्ञह-विर्भागभुक् श्रीभगवान्विष्णुः संबोध्यते श्रीभगवान्विष्णो कृतं स्मर मया कृतं त्वया कारितं स्मर कृतं स्मर कृतं स्मरेति ॥ १७ ॥

मार्गं याचते—अग्ने नयेति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे श्रीभगवन्नग्रे हे सर्वज्ञ नय सुपथा । दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थं सुशब्दः । शोभनेन मार्गेण देवयानेनास्मान्नाम प्रापय । राये घनाय कर्मज्ञानफलोपभोगाय वा । अस्मान्य-योक्तज्ञानकर्मकारिणो नयेति संबन्धः । हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि तदनुष्ठितानि च विद्वान्ज्ञानवास्त्वं सुपथा नयेति संबन्धः । किञ्च युयोध्यस्पज्जुहुराणमेमः । अस्मदस्मत्तः सकाशाज्जुहुराणं कुटिलं कुटिलवञ्चनात्मकमेनस्तत्कृतं चैनः पापं युयोधि योधय पृथक्कुरु । तत्ते विशुद्धाः सन्त इष्टं फलं प्राप्नुयामे-त्यभिप्रायः । किंतु वयमिदानीं किमपि कर्तुं न शक्नुमः । अपि तु भूयिष्ठां बहुतरां नमस्किं नमस्कारवचनं ते तुभ्यं विधेम कुर्भः । केव-लनमस्कारवचनेन परिचरेमेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्देऽहं मङ्गलात्मानं भास्वन्वं वेदविग्रहम् ।

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवपुरीपूज्यपादप-
रमकारुण्यासादितश्रीकृष्णभक्तिसाम्राज्यस्य श्रीभज्जात-
वेदभट्टोपाध्यायस्य सूमुना चतुर्वेदिश्रीमदानन्दभट्टो-
पाध्यायेन विरचिते काण्ववेदमन्त्रभाष्यसंग्रहे

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

अथानन्ताचार्यकृतमीशावास्यभाष्यम् ।

सर्वधेदैकसंवेद्यं हरिं देवशिखामणिम् ।
 देशतः कालतश्चैव गुणतोऽनन्तमाश्रये ॥
 चत्वारिंशे त्विहाध्याये परमात्मनिरूपणम् ।
 क्रियते शोकमोहादिवर्जितैः परलक्षणैः ॥

ईशा वास्यमित्यस्याध्यायस्य कर्मसु विनियोगो नास्ति । किंतु शुद्ध-
 त्वैकत्वापापविद्धत्वाश्चरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वम् ।
 तस्माद्विहितकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्याधिकारिण आत्मस्वरूपप्रकाशनेन
 शोकमोहादिसाधनमज्ञानं निवर्त्य स्वरूपं दर्शयतीत्यभिधेयसंबन्धप्रयो-
 जनवानिति व्याख्यायते । ईशा वास्यमात्मदेवत्योऽमुष्टुष्टन्दस्कोऽध्यायो
 दध्यदुङ्गाथर्वण ऋषिर्द्रष्टा । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनि-
 तसुतं यथाशक्तिकृत्वयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनिबभोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं
 शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह— ईशेति । ईश एश्वर्ये क्विन्त ईष्ट
 इतीट् । सर्वस्येशिता परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामात्मत्वात्सर्वमीष्टे ।
 तेनाऽऽत्मनेशा परमेश्वरेणेदं सर्वं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धं विश्वं वास्यम् । वस
 आच्छादने । ऋहलोर्णदिति ण्यत्प्रत्ययो णित्वात्स्वरितः । आच्छा-
 दनीयं सर्वं तेन व्याप्तमित्यर्थः । स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठात् । अन्त-
 र्वहिश्व तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतेः । यद्वा—इदं सर्व-
 मीशा परब्रह्मणा वास्यं वस निवासे वासितमुत्पादितं स्थापितं निय-
 मितं च । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
 यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेः । न केवलं प्रत्यक्षगम्य-
 मीशा वास्यमपि तु सावरणं ब्रह्माण्डमित्याह—यदिति । चर्त्किचिच्छु-
 तिप्रमाणसिद्धं जगत्त्वां जगत् स्थावरजंगमात्मकं शेषं विश्वमीशेनोत्पा-
 दितं स्थापितं नियमितं चेत्यर्थः । अतः कारणात्तेनेशा त्यक्तेन विसृष्टेन
 दत्तेन स्वाहष्टानुसंहरिणा विषयेण भुञ्जीथा भोगाननुभवेः । इतोऽधिकं
 मा गृधो मृधु अभिकाङ्क्षायां मा काङ्क्षीः । इतो ममाधिकं भवत्विति
 धिर्थं त्यजेत्यर्थः । परमात्माधीनत्वेन स्वादिच्छाया व्याहृतत्वादिति
 भावः । एषं सद्धनं कस्यस्वित्स्वदिति निपातो वितर्कः । न कस्यापीत्य-
 र्थः । स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं

किंचेत्यादिभ्रुवैर्मुख्यदाता परमेश्वरो न स्वामिसंयन्धाल्लिङ्गितमन्वत्पा-
णिजातमिति बैराग्येण भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

इदानीं चित्तशुद्ध्यर्थं विहितमवश्यमनुष्ठेयमित्याह—कुर्वन्नेवेति ।
कर्माभ्याग्निहोत्रादीनि निष्कामाणि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं
समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यत्ययः प्रकरणात् । त्वं जिजी-
विषेर्जावितुमिच्छेः । भवाञ्जिजीविषोदिति वा । पुरुषायुषस्य शतवर्षपि-
तत्वाच्छतग्रहणम् । काष्ठाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । यावच्छक्ति
कर्तव्यं न कदाऽपि त्याज्यमिति ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ इति ।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥

इति भगवद्ब्रह्मचर्यात् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययस्तवैवं कर्म कुर्वतो जिजी-
विषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण
मुक्तिर्नास्तीत्ययमभिप्रायः । स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानोपायाः सन्ति न
तथा मुक्तावित्यर्थः । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव
मुक्तिरिति भावः । ननु कर्मणोऽवश्यं फलेन भाव्यं कथं मुक्तिरित्याह—
न कर्मेति । मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये त्वायि न लिप्यते न
बध्यते । स्वोचितेनासंकल्पितफलेन कर्मणा भगवन्तमाराधयन्तं नरमपि
त्वां न प्रामुत्तरकर्म बाधत इत्यर्थः । मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापाद-
कत्वेनोपसीणशक्तित्वात् । उक्तं हि—

द्वाविभावश्च पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः ॥ इति ॥ २ ॥

अथ काम्यपरान्निर्गति—असुर्या इति । ये के च ये केचिज्जना
आत्महन आत्मानं घ्नन्ति संसारे संबन्धयन्तीत्यात्महनोऽविद्वांसः काम्य-
कर्मपरा आत्महन्तारस्ते प्रेत्य मृत्वा ताळोकानभिगच्छन्ति । आभिराभि-
मुख्ये । ते के । ये लोका असुर्या असुराणामिमेऽसुर्या असुषु प्राणेष्वेव
रमन्त इत्यसुराः प्राणपोषणमात्रपरा अन्नानिनः केवलविषयासक्तस्तैः
प्राप्या असुर्याः । कीदृशाः अन्धेन तमसाऽज्ञानात्मकेन तमसाऽऽवृता

आच्छादिता अज्ञानाधिक्यकारिणोऽनात्मज्ञाः पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते
चेत्यर्थः । उक्तं हि भगवता श्रीगीतायाम्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामयम् ॥ इति ।

अनेकविचित्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ इति ।

तस्माद्यथायोगं वर्णाश्रमविहितकर्मणा भगवन्तमारधयंस्वत्पसादेन
निवृत्तास्वान्तःकलुषो जातवैराग्य आत्मविन्मुक्तो भवतीति प्रघट्टकार्यः ॥३॥

ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अय-
नाय विद्यते । एवं त्वाथि नान्यथेतोऽस्तीत्वादिश्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानमेव
मोक्षसाधनमित्युक्तम् । तद्ब्रह्म किंविधमित्यत आह—अनेजदिति ।
त्रिष्टुप्छन्दस्केचमृक् । तद्ब्रह्मानेजत् । एजृ कर्मने नैजतीत्यने-
जत् । अकम्पमानोऽभयमचलदिति केचित् । तथात्वे न मनसो जवीय
इत्युत्तरविरोधोऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति श्रुतेश्च । एकं समाधिकर-
हितम् । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत इति श्वेताश्वतरोक्तेः । यद्वा
सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेणैकम् । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मेति श्रुतेः । मनसो जवीयो मनो हि वेगवत्प्रसिद्धं ततोऽपि
जवीयो वेगवत्तरं जवोऽस्यास्तीति जववदत्यन्तं जववदिति जवीय
ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुग्देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलो-
कादिसंकलनं क्षणमात्राद्भवतीति मनसो वेगवत्तरत्वं तस्याप्यगम्यत्वा-
द्ब्रह्म मनसो जवीय इत्युपपद्यते । किंच देवा ब्रह्माद्या अप्येनद्ब्रह्म
नाऽऽप्नुवन्कात्स्न्येनाजानन् । देवा द्योतमानाश्चक्षुरादयोऽप्येतन्नाऽऽप्नु-
वन्न गोचरी कुर्वन्तीति केचित् । तत्तु मनोगम्यत्वादेवापीह स्थितम् ।
पूर्वं सर्वजगत्कारणम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः ।
अर्धत् ऋष गतौ, अर्धतीत्यर्धज्ञानस्वरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः ।
किंच लोकविलक्षणम् । लक्षणान्तरमाह—विष्टदिति । विष्टवीति विष्ट-
त्वस्थाने स्थितमपि सर्वगतत्वाद्धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान्मनआदी-
नत्येत्यतिक्रम्य विष्टत्यचिन्त्यशक्तिकमित्यर्थः । किंच मातरिश्वा मात-
र्यन्तरिक्षे श्वयाति वर्धत इति मातरिश्वा वायुः । दुओश्वि गतिदृढयो-
रिति घातुः । तस्मिन्ब्रह्मण्यपः कर्माणि दधाति धारयति । अप इति
कर्मनाम । कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि चक्ष सूत्रसंज्ञः

सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वपाणभृच्छेष्टकः सोऽपि वायुः प्राणिनां
 चेष्टालक्षणानि कर्माणि तस्मिन्ब्रह्मणि स्वाधिष्ठाने सति दधानि । सर्व-
 चेष्टको वायुस्तस्यापि चेतयितृ ब्रह्मेत्यर्थः । भीषाऽस्माद्वातः पवत
 इत्यादिश्रुतेः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माण्याप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुः-
 खानि याभिस्ता अपः कर्माणि । आम्रोतेर्ह्रस्वश्चेति क्विप्, घातोर्ह्रस्वश्च ।
 तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन्दधाति स्थापयति । सर्वपाणिक-
 र्माणि समर्पयतीत्यर्थः । देवा गातुविदो गातुं विचित्रा गातुमित मनस-
 स्पत इमं नो देवदेवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेधा इति समिष्ट-
 यजुर्मन्त्रे वायुस्थत्वोक्तेः सर्वकर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते । समष्टि-
 व्यष्टिरूपोऽसौ वायुरपि तानि सर्वाणि तस्मिन्दधातवतो यागहोमादीनां
 कर्मणां परमास्पदत्वं ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं न चित्तमरोहतीति पूर्वमन्त्रोक्तमपि पुनर्वदति—
 तदिति । अनुष्टुप् । तत्पकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव मैजति च ।
 स्वतो नैव विभेति । अमयमेव सन्मूढदृष्ट्या विभेति च । यद्वैजातिरन्त-
 र्भाषितप्यर्थः । तदेजयति दुष्टांस्तदेव नैजयति सद्गचारानिति शेषः ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवाभि युगे युगे ॥ इति स्मृतेः ।

किंच तद्दूरे दूरदेशेऽस्ति तद्दु तदेवान्तिके समीपेऽप्यस्ति । सर्व-
 गतत्वात् । यद्वा तद्दूरेऽविदुषामब्दकोट्याऽप्यप्राप्यत्वाददूर इवे-
 त्यर्थः । तद्वन्तिके विदुषां हृद्यवभासमानत्वादन्तिक इव न केषलं
 दूरेऽन्तिकेऽस्ति । किंत्वस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकस्य जग-
 तोऽन्तरम्भन्तरे तदेवास्ति । अस्य सर्वस्य घञ्ज्ञतो बहिरपि तद्दु
 त्रदेशास्त्याकाशवद्घ्यापत्त्वात् । अन्तर्वेदिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
 स्थित इति श्रुतेः । यद्वाऽस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । पूर्वं कारणरूपमुक्तभि-
 दानां कार्यरूपमुद्दिशति—तदिति । तदात्मतत्त्वमेजति सर्वजनुरूपेण
 स्थितं सञ्चलति तदेव नैजति स्थावररूपावस्यं न चलति तद्दूर आदि-
 ग्नयनक्षत्ररूपेण स्थितत्वात् । तद्दु अन्तिके धरादिरूपेण स्थितत्वात् ।
 अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तरमध्येऽन्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेव । यो
 विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानतदन्तरो यं विज्ञानं न वेद् यस्य विज्ञानं शरीरं यो
 विज्ञानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य जगतो बाह्यतस्तद्दु
 तदेव । कालरूपेण विद्यमानत्वात् । अन्तर्बहिः पुरुषः कालरूप इति

स्मृतेः । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवमुपासितुरर्चिरादिपार-
गेण गमनं नास्ति । इहैव ब्रह्मप्राप्तिः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतेः । तद्वन्तिक इत्यत्र,
उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शादिति प्रातिशाख्येन संधिः ॥ ५ ॥

अथोपासनाप्रकारमाह-यस्त्विति । अनुष्टुप् । यः पुनरधिकारी सर्वाणि
भूतान्पव्यक्तादिस्थावरान्तानि चेतनाचेतनान्यात्मन्सप्तम्या लुगात्मन्वे-
वानुपश्यति ब्रह्मण्येव सर्वाणि भूतानि स्थितानीति जानाति ।
आत्मानं च सर्वभूतेष्वनुपश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनात् विजुगुप्सते
जुगुप्सां नाऽऽप्नोति । मुक्तो भवतीत्यर्थः । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा
निन्दा च गर्हणे । गुप्शातोर्गुप्तिञ्जिद्भ्यः सन्निति स्वार्थे सन्प्रत्ययः ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

इति भगवद्ब्रह्मचनसमानार्थको मन्त्रोऽयम् ॥ ६ ॥

इममेवार्थं द्वितीयो मन्त्रो वदतीत्याह-यस्मिन्निति । अनुष्टुप् । यस्मि-
न्नवस्थाविशेषे विजानतः सर्वाणि भूतान्यात्मनि सन्ति । आत्मा च
सर्वभूतेष्वस्तीति विशेषेण ज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्या-
दिवाक्यार्थविचारेण सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत्, भवन्ति सर्वभूतेष्ववन्-
स्थित आत्मैक एवेति ज्ञानं भवति ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ इति भगवदुक्तेः ।

तत्रावस्थाविशेषे एकत्वमात्मैकत्वमनुपश्यतस्तस्य को मोहः कः शोक-
श्चाविद्याकार्ययोः शोकमोहयोः सर्वथाऽसंभवात्सकारणकस्य संसारस्या-
त्यन्तमुच्छेद इति भावः ।

मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

एवंभूतात्मज्ञानिनः फलमाह—स इति । जगती । योऽधिकारी
पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽत्मानं पश्यति स ईदृशमात्मानं पर्यगात्प्राप्नोति ।
छन्दसि लुङ्लृङ्लिट् इति सूत्राद्वर्तमाने लुङ् । कीदृशम् । शुक्रं शुक्रं शुद्धं
रलयोरभेदाद्विज्ञानानन्दस्वभावम् । अकार्यं न विद्यते भोगार्थं कायः
शरीरं यस्य सं । तमकायत्वादेवात्रणमच्छिद्रं पूर्णमित्यर्थः । अस्त्राविरं

न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा यस्य सोऽस्त्राविरस्तम् । अकायमित्थनेन
 छिद्मशरीरनिषेधः । अस्त्राविरमिति स्त्रावोपलक्षितधातुमथस्थूलशरीर-
 निषेध इत्यपुनरुक्तिः । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणमाह-शुद्धमनुपहतं सत्त्वर-
 जस्तमोभिः । एतदेव स्पष्टयति—अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मवि-
 पाकाशयैरस्पृष्टमीदृशमात्मानं ज्ञानी पर्यगादित्थन्वयः । कायादिरहि-
 सोऽपि परमात्मा जगत्सर्जनादि करोत्यचिन्त्यशक्तित्वादित्याह—कवि
 रिति । ज्ञानी यं पर्येति स आत्मा शाश्वतीभ्यः समाभ्यः शाश्वतीषु
 समासु विभक्तिव्यत्ययः । याथातथ्यतो यथातथाभावो याथातथ्यं
 याथाथ्यं तेन यथार्थस्वरूपानर्थान्पदार्थान्व्यदधाद्विदधाति । कीदृशः सः ।
 कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञो मनीषी मेधावी ज्ञानस्वरूपः परिभूः परिभवति
 सर्वं वशी करोतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेवान्यदनपेक्ष्य भवतीति
 स्वयंभूः स्वतन्त्रः । कविरित्युत्तरार्थमुपासितुः फलकथनपरमिति
 केचिद्व्याचक्षते तत्प्रक्रममङ्गदुपेक्ष्यम् ॥ ८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रकारेणानात्मविदः कर्मनिष्ठाः सन्तः कर्म कुर्वन्त
 एव ये जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते—अन्धं तम इति । षडनुष्टुभः ।
 विद्याविद्ययोः समुच्चिवचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । ये जना
 अविद्यां विद्याया अन्याऽविद्या कर्म तां केवलामुपासते
 कुर्वन्ति स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अविद्ये-
 त्सत्र तदन्वर्थं नञ्ब्राह्मण इतिवत् । ते प्राणिभोऽन्धमदर्शनात्मकं तमोऽ-
 ज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मका-
 त्तमसः संसाराद्भूय इव । इव एवार्थः । बहुतरमेव तमस्ते प्रविशन्ति ।
 ते के । य उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञान एव रताः कर्म हित्वा
 विहितकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवाये सत्यन्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुद-
 यादिति भावः । अन्येऽपुं मन्त्रमन्यथा व्याकुर्वन्ति । यथा—आत्मया-
 थार्थज्ञानस्यैवान्यथाज्ञाननिन्दयाऽऽवश्यकत्वोपपादनायान्यथाज्ञानस्यो-
 क्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूयान्यथाज्ञाननिन्दनस्य ततोऽप्यधिकानर्थसा-
 धनत्वमन्येन मन्त्रेणोच्यते । न तु केवलकर्मनिन्दनं तदभावे विद्याया
 अध्यवसायत्वाभावात्केवलकर्मणामप्रसक्तेः । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजी-
 विषेदित्येवकरणं कर्मात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थेन केवलकर्मकरणविधाना-
 भावाच्च । अत्रैवं योजना—येऽविद्यामन्यथाज्ञानमुपासते तेऽन्धं तमो नाम
 नरकं प्रविशन्ति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मोति वेद चेदिति श्रुतेः ।

अथ ये जना विद्यायामु आत्मयाथार्थज्ञान एव रता न त्वन्धतमः-
साधनान्यथाज्ञाननिन्दने ते ततोऽन्यथाज्ञानं प्राप्य तमसः सकाशाद्भूय
इव बहुतरमेवान्धं तमः प्रविशन्तीति । ९ ॥

ज्ञानकेवलकर्मणोः फलभेदमाह—अन्यदेवेति । विद्ययाऽऽत्मज्ञाने-
नान्यदेव फलममृतरूपमाहुर्ब्रह्मवादिनः । अविद्यया केवलकर्मणा साध्य-
मन्यदेव फलं पितृलोकारूपमाहुर्विद्वांसः । कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्तीत्यादि-
श्रुतेः । कथमेतदवगतमित्यत्र आह इतीति । इत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो
वयं धीराणां धीमतां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं
च स्वरूपफलतो विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामयमागमः पारम्पर्या-
गत इति भावः । द्वितीयपक्षे तु विद्ययाऽऽत्मयाथार्थज्ञानेनान्यदेव
मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुर्वृद्धा अविद्ययाऽन्यथाज्ञाननिन्द-
याऽन्यदेव मोक्षैकदेशफलरूपं फलमाहुरिति धीराणां वचनं शुश्रुम । ये
धीरा नोऽस्मान्प्रति तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तस्मादुपप-
न्नः समुच्चय इति ॥ १० ॥

समुच्चयमाह—विद्यामिति । विद्याऽऽत्मज्ञानमविद्या कर्मान्यथाज्ञान-
ननिन्दनं वा । चद्वयं परस्परसमुच्चयार्थम् । तदुभयं सह पुरुषार्थहेतुत्वेन
यो वेद, एकैनैव पुरुषेणानुष्ठेयमिति जानाति सोऽविद्येश्वरार्पणबु-
द्ध्याऽऽकृताग्निहोत्रकर्मणा मृत्युं मारकमन्तःकरणमलं तीर्त्वाऽन्तःशुद्ध्या
कृतकृत्यो भूत्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं भावप्रधानो निर्देशः । अमृतत्वं
मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । उक्तं हि श्रीगीतायां भगवता—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ इति ।

सांख्ययोगशब्दौ ज्ञानकर्मपरौ ॥ ११ ॥

उक्तमेवमुत्तरमन्वत्रयेण समर्थ्यते—अन्धं तम इति । येऽविद्यामुपा-
सते तेऽन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तम् । तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते—असंभूति-
मिति । ये प्राणिनोऽसंभूतिं नास्ति संभूतिर्जगत उत्पत्त्यादिष्वस्मात्सोऽ-
संभूतिस्तं संभूतेरुपलक्षणत्वात् । परमेश्वरो न जगदुत्पत्त्यादिकर्त्वाऽपि
तु स्वभावत एवोत्पद्यतेऽवतिष्ठते नश्यतीत्यात्मानमुपासते तेऽन्धं तमः
प्रविशन्तीत्यर्थः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्तीत्यादिश्रुतेः । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनिश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यघमां गतिम् ॥ इति भगवदुक्तेश्च ।
 अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा यमनियमादिसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति ।
 जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिदुर्वादिनो बौद्धा अनेन
 निन्दन्ते । ये नरा असंभूतिं न संभूतिरसंभूतिस्तां मृतस्य पुनः
 संभवो नास्ति । अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति य उपासते सिद्धा-
 न्तयन्ति तेऽन्धं तमः प्रावशन्ति । तथा य उ ये च
 संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति संभूतिः परदेवता तत्रै-
 वाऽऽसक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिमालिन्यमजानाना आत्मज्ञानमात्र
 एव रता आत्मैवास्ति नान्यत्कर्मण्यादीति कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः संब-
 न्धो नास्तीत्याभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नरारततोऽन्धात्तमसो भूय इव । इव-
 शब्दो निपातो बह्वर्थो बहुतरं तमो विशन्ति । यद्वा व्याकृताव्याकृतो-
 पासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । तेन यथा संभवनं संभूतिः
 कार्यस्योत्पात्तिस्तस्या अन्याऽसंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं
 तामसंभूतिमव्याकृताख्यं प्रकृतिकारणम् । अविद्याकामकर्मबीजभूतामद-
 र्शनात्मिकां य उपासते ते तदनु रूपमेवान्धं तमः प्रविशन्ति संसारमेव
 प्राप्नुवन्ति । ये तु संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भादावेव रतास्ते
 ततस्तस्मादापि भूयो बहुतरमेव तमः प्रविशन्ति ॥ १२ ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवतः फलभेदमाह-अन्य-
 देवेति । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनादन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्य-
 लक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथाऽसंभवादसंभूतेरव्याकृतो-
 पासनादन्यदेव फलमुक्तमन्धं तमः प्रविशन्तीत्याहुः । क्लेशोऽधिकतर-
 स्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति भगवदुक्तेः । इत्येवंविधं धीराणां धीमतां
 वचः शुभ्रम वधं श्रुतवन्तो ये धीरा नोऽस्माकं तत्पूर्वं संभूत्यसंभूत्यु-
 पासनफलं विचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

उक्तं सर्वमुपसंहरति-संभूतिं चेति । संभूतिं सकलजगत्संभवैकहेतुं
 परब्रह्म विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशम् । अर्थादिभ्योऽजि-

त्येवत्ययः । विनाशधर्मकं शरीरादिसंसारं तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं
यो योगी सहैकीभूतं वेद जानाति । नित्यानित्यं वस्तु विवेचयतीत्यर्थः ।
देहभिन्नोऽहं देही वाऽऽसं कर्मनिमित्तमिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्ति-
कराणि निष्कामकर्माणि कृत्वेश्वरेऽर्पयतीति भावः । स ज्ञानी विना-
शेन विनाशवता शरीरेण सात्त्विककर्मानुष्ठानद्वारा मृत्युं तीर्त्वाऽन्तः-
करणशुद्धिं संपाद्य संभूत्याऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमश्नुते मुक्तं प्राप्नोति ।
यद्वाऽस्या अर्थान्तरम् । यथा—संभूत्यसंभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्स-
मुच्चय एव युक्त इत्याह—संभूतिं चेति । अत्र विनाशं विनाशे[ने]तिशब्द-
द्वयेऽवर्णलोपो द्रष्टव्यः । पृषोदरादित्वात्साधुरन्यदाहुरसंभवादिति प्रक-
रणात् । संभूतिं विनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेदो-
भयमुपास्त इत्यर्थः । स योग्यविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्य-
मधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वाऽतिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेना-
मृतं प्रकृतिलक्षणमश्नुते प्राप्नोति । यद्वा संभूत्या संभवतीति संभूतिर्हि-
रण्यगर्भादिदेवता तथा संभूत्या संभूत्युपासनया मृत्युमन्तःकरणमलादि-
रूपं तीर्त्वाऽतिक्रम्याविनाशेन विनाश उपलक्षणमुत्पत्तिविनाशादिदोषर-
हितेन परात्मना तज्ज्ञानेनामृतं मोक्षममश्नुत इति भिन्नक्रमेण पदयोर्व्या-
ख्यानम् ॥ १४ ॥

एवं प्राप्तधिकारं शिष्यं प्राति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो
मोक्षसाधनामित्यतीतग्रन्थेनोक्तम् । स चेश्वरमाक्षात्कारो न श्रवणादि-
मात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण किंतु भगवदनुग्रहा-
देव । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वामिति श्रुतेः । अतोऽ-
नुष्ठितश्रवणमननादिकेनापि साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च
मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्रकारप्रदर्शनार्थां हिरण्यमयेन पात्रे-
णेत्याद्युत्तरमन्त्राः । तत्राऽऽदित्यरूपोपासनमाह—हिरण्यमयेन पात्रेणेति ।
अनुष्टुप् । हिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्मयं यत्पात्रं पिबन्ति यत्र स्थिता
रश्मयो यत्र स्थितानिति पात्रं सूर्ध्वमण्डलं तेन तेजोमयेन मण्डलेन
सत्यस्याऽऽदित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषोत्तमस्य श्रीभगवतो
मुखं मुखमिति सर्वविग्रहोपलक्षणम् । लीलाविग्रहस्वरूपमपिहितमाच्छा-
दितं वर्तते यत्तन्मुखं हे पूषन्पुष्णातीति पूषा तत्संबोधनं हे भक्तपोषक
प्रमात्मंस्त्वमपावृण्वपावृण्वमनाच्छादितं कुरु । किमर्थः, सत्यधर्माय इष्टये ।

सत्यं सत्यज्ञानानन्दात्मकं त्वद्रूपं धारयति हृदये चिन्तयतीति सत्यधर्मा तस्मै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । सत्यधर्मस्य मदादिभक्तजनस्य दृष्टये दर्शनाय साक्षात्काराय । दृशिर् प्रेक्षणेऽस्माद्भावे क्तिन्प्रत्ययः । ब्रश्चभ्रश्जसृजमृ-जयजराजभ्राजच्छशां ष इति शस्य षत्वं ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वमित्यृषि-मार्थनम् ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टीकृत्य ऋषिर्याचते—पूषन्निति । उष्णिग्यजुरन्तोष्णि-क्त्रिपदाऽन्त्यो द्वादशक इति वचनात् । हे पूषन्ह एकर्षे । एकश्चासा-वृषिश्वैकर्षिः । ऋष ज्ञाने । हे मुख्यज्ञान हे यम यमयति सर्वमिति यमो योऽन्तरो यमयतीति श्रुतेः । हे सूर्य । सूरिभिर्ज्ञेयत्वात्स सूर्यः । सूरिश-ब्दात्तद्धितो यत् । यस्येति चेतीकारलोपः । हे प्राजापत्य । प्रजानां पतिः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तस्य वेदोपदेष्टृत्वेन प्रिय । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं तस्मै वेदांश्च प्रहिणोति सर्वानिति श्वेताश्वश्रुतेः । मदीयान्दर्शनीन्प्र-काशयन्व्यूह तेजःसमूहं च स्वरूपं बाह्यं च मदीयं ज्ञानं विस्तारयेत्यर्थः । तथा यत्ते रूपं कल्याणतमं परममङ्गलं मङ्गलानां च मङ्गलमिति स्मृतेरस्ति तत्ते तव प्रसादादहं पश्यामि । यद्वा हे पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य प्रजापतेर्धर्मस्यापत्य नरनारायणात्मन्दर्शनीन्मच्चक्षुष उपघात-कान्स्वान्दर्शनीन्व्यूह विगमय । तेज आत्मीयं ज्योतिःसमूहमुपसंहर मह-र्शनयोग्यं कुरु । अन्यत्समानम् । केन प्रकारेण पश्यसीत्यत आह—य इति । योऽसौ पुरुषः पूर्षु शेतेऽसौ मण्डलान्तःस्थो यः पुरुषोऽसौ तदितरप्रतीकस्थितश्च पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि सूर्यमण्डलादिप्रती-कस्थो मद्भूद्यन्तःस्थो ज्योतीरूपश्चैक एवेति प्रकारेण ते रूपं पश्यामी-त्यर्थः । एतादृशैक्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वादिति भावः । अत्रासौ च शाकटायन इति प्रातिशाख्ये न यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति प्राप्तलोपपतिषेधादसावसाविति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

इदानीं मरिष्यतो मम वायुरध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मान-मनिलं प्रविशति प्रार्थयते—वायुरनिलमिति । वायुरनिलं यजुषी । ओमितिपरमाक्षरस्य योगिनापालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवा-ख्यस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋषिश्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता शब्दब्रह्मारम्भविरामे च षागहोमादिषु शान्तिपौष्टिककर्मसु चान्येषु विनियोगोऽस्य कृतः । त्रिभिर्ज्ञान्योगी स्मारयतीत्यनुक्रमणी । हे परमा-त्मन्मरिष्यतो मम वायुः प्राणो वायुग्रहणं सप्तदशलिङ्गोपलक्षणार्थम् ।

तथा च सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवत्-
रूपं सर्वात्मममृतं सूत्रात्मानमनिलं मुख्यप्राणं प्रतिपद्यतामिति वाक्य-
शेषः । वायुर्वै गौतम तत्सूत्रेण वायुना हि गौतम तत्सूत्रेणार्थं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति श्रुतेः । ज्ञानक-
र्मसंस्कृतं लिङ्गमुन्क्रमयत्वित्यर्थः । अथानन्तरमिदं स्थूलशरीरमग्नौ हुतं
सद्भस्मान्तं भस्मैवान्तो यस्य तद्भस्मान्तं भस्मावसानं भूयात्कृतपयोज-
नत्वात् । ॐ प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते ।
ॐ हे क्रतो संकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः समुप-
स्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्ये गार्हस्थ्ये च मया परिचरितस्तत्स्मर ।
तथा कृतं यन्मया बाल्यप्रभृत्यद्ययावदनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर क्रतो स्मर
कृतं स्मरेति पुनर्वचनमादरार्थम् । यद्वा प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्त-
त्वदर्शनाद्देहनाशे च तदन्तर्गतस्य ब्रह्मणो जीवन्मरणाद्यवश्यंभावादि-
त्याशङ्क्यामिदमुच्यते । अत्रायमर्थो यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं दृश्यते
तथाऽपि तदन्तर्वर्तिनः परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुत्रो व्यत्य-
यादनिलमनिलो वायुर्यदाऽमृतममृतोऽथ तदा ब्रह्मामृतमिति किं वक्तव्यं
तदमृतत्वस्य कैष्ठत्वासिद्धत्वादिति । ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं
संभवति यदुपचारेण तर्हीश्वरस्यापि तथाविधममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्य
वायोर्देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावोऽस्त्येव । वायुना वै
गौतम सूत्रेणार्थं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि
भवन्ति म्लेच्छन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता
यद्वायुरिति बृहदारण्यकश्रुतेः । अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते—ओषिति ।
ॐ ओवत्वादिगुणयुक्त हे क्रतो ज्ञानरूप मां स्मर मया कृतं
ध्यानादिकं च स्मर । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अभ्यासेनार्थविशेषं मन्यत
इति यास्कोक्तेः परमात्मकर्तृकं स्मरणं भक्तानुग्रहोन्मुखं त्वमेव । अंवी-
त्योम् । अव रक्षण इत्यस्माद्धातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन्
ततोऽवतेष्टिलोपश्चेति पञ्चमीनिर्देशादवतेः परस्य मनिनष्टिलोपे
ऽवरत्वरस्त्रिव्यविमवाद्युपधायाश्चेति धातोरकारवकारयोरुठौ तयोः सव-
र्णदीर्घं सति सार्वधातुकेति गुणे रूपसिद्धिर्धातोरन्तत्वादुदात्तत्वं त्रिमा-
प्रत्वं प्रातिशाख्यात् ॥ १७ ॥

साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरमग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते—अग्ने
नयेति । अगस्त्यदृष्टाऽऽग्नेषु देवत्या अन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति

कात्यायनस्मरणात् । हे देव क्रीडादिगुणविशिष्ट हेऽग्नेऽग्निपतीक भगव
 न्स्मान्सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानलक्षणेन नय गमय । सुपथेति
 विशेषणं दक्षिणायनमार्गनिवृत्त्यर्थम् । यतो गतागतलक्षणेन दक्षिणाय-
 नमार्गेण निर्विण्णा वयं य(अ)तोऽग्ने त्वां याचामहे । पुनर्गमनागमनवर्जि-
 तेन शोभनमार्गेणास्मान्कर्मफलविशिष्टान्प्रय । सुपथेत्यत्र ऋक्पुष्पुः-
 पथामानक्ष इत्यप्रत्ययो नानित्यत्वात्समासान्तविधेः । वृद्धिरादैच्
 इतिवत् । किमर्थं, राये धनाय मुक्तिलक्षणाय । कीदृशस्त्वम् । विश्वानि
 सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वाञ्जानानि च जुहुराणं
 हुर्छा कौटिल्ये शानच्, जुहोत्यादित्वेन द्वित्वादौ सति रूप । कुटिलं
 प्रतिबन्धवञ्चनात्मकमेतः पापमस्मदस्मत्तः सकाशाद्युषोधि पृथक्कुष
 वियोजय नाशयेत्यर्थः । यु मिश्रणामिश्रणयोरदादित्वाच्छब्दो-
 पदित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् । ततो विशुद्धाय ते तुभ्यम् । अनुदात्तत्वा-
 द्युष्मदादेशः । भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्वाम ।
 ईदृशाभीष्टसाधकस्य तव प्रतिकरणं नमस्कारपरम्परैव न त्वन्यत्प्रत्युपक-
 रणमस्तीति भावः । यद्वा हे देवाग्नेऽस्मान्सुपथा पुनरावृत्तिवर्जितेनार्चि-
 रादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय मुक्तिदो भव । कुतो हे देव
 आसंसारमस्मदनुष्ठितानि विश्वानि पूर्वानि मोक्षाय पूर्वाप्तानि वयुनानि
 सत्कर्माणि । वयुनमिति कर्मनामेति निघण्टुक्तेः । यद्वा वयुनानि श्रवण
 मनननिदिध्यासरूपाणि ज्ञानानि भवान्वेद । त्वद्वत्तया वयुनयोति भाग
 वते वयुनशब्दस्य ज्ञानार्थकत्वात् । ननु प्रारब्धकर्मभिर्बद्धस्य तव कथं
 मोक्ष इत्यत आह—अस्माञ्जुहुराणमल्पान्कुर्वत् । संसारे परिवर्तयदि
 व्यर्थः । ह्यर चलन इति धातुः । छान्दसत्त्वेन ह्यादिरीदृशमेतः पापम
 निष्टं कर्मेत्यर्थः । तदस्मदस्मत्तो युषोधि वियोजय । वयं च ते तुभ्यं भूयिष्ठा
 नमउक्तिं विधेम । न च प्रकारान्तरेण प्रतिकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥१८॥

इति चत्वारिंश एक एवानुवाकः ।

इदानीं इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन प्रथमशाखिना श्रीमदनन्ता-
 चार्येण विद्वज्जनकृपापात्रभूतेन विरचितायां वेदा-
 र्थदीपिकायां काण्वशाखीयसंहिताभाष्ये

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥